

ΝΟΜΟΚΑΝΟΝΙΚΑ

ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΑΝΟΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Έτος ΙΖ΄ • Τεύχος 1 • Μάιος 2019

Κράτος και Εκκλησία

*Το τοπίο των σχέσεων μετά την ολοκλήρωση της πρώτης φάσης
της αναθεωρητικής διαδικασίας και τις συζητήσεις
για το προσχέδιο συμφωνίας (κοινό ανακοινωθέν)
της 6ης Νοεμβρίου 2018*

Γράφουν:

Ι. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ

ΣΕΒ. ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ Κ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ

Α Ν Α Τ Υ Π Ο

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΑΚΚΟΥΛΑ
ΑΘΗΝΑ - ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΝΟΜΟΚΑΝΟΝΙΚΑ

Εξαμηνιαία Επιθεώρηση Εκκλησιαστικού και Κανονικού Δικαίου
A biannual Review of Ecclesiastical and Canon Law

ΙΔΡΥΤΗΣ-ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ

ΕΚΔΟΣΗ-ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΑΚΚΟΥΛΑ Α.Ε. (Αθήνα - Θεσσαλονίκη)

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΑΧΙΛΛΕΑΣ ΑΙΜΙΛΙΑΝΙΔΗΣ, Καθηγητής και Κοσμήτορας Νομικής Σχολής Πανεπιστημίου
Λευκωσίας - Δικηγόρος • ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΑΚΗΣ, Δικηγόρος - LL.M. - Νομικός
Σύμβουλος Ι. Επαρχιακής Συνόδου Εκκλησίας Κρήτης • ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ,
Επίκ. Καθηγητής Νομικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών - Δικηγόρος • ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ
ΒΑΒΟΥΣΚΟΣ, Δ.Ν. - Δικηγόρος • ΕΛΕΝΑ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Αναπλ. Καθηγήτρια Θεολογι-
κής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών • ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΙΑΤΡΟΥ, Δ.Ν. - Δικηγόρος • ΖΩΗ ΚΑΡΑ-
ΜΗΤΡΟΥ, Δ.Ν. - Δικηγόρος - Ειδική Επιστήμων στον «Συνήγορο του Πολίτη» • ΚΩΝ-
ΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Δικηγόρος - LL.M. - Νομικός Σύμβουλος Ι. Αρχιεπισκοπής
Κύπρου • ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΚΟΝΤΗΣ, Δ.Ν. - Δικηγόρος • Δ. ΚΡΕΜΠΕΝΙΟΣ, Δ.Ν. - Δικηγόρος
• ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΜΑΡΚΟΣ, Δ.Ν. • ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΚΑΚΗΣ, Αναπλ. Καθηγητής Θεολογικής
Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης - Δ.Ν. - Δικηγόρος • ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ,
Δικηγόρος - LL.M. - Ειδικός Νομικός Σύμβουλος Ι. Συνόδου Εκκλησίας της Ελλά-
δος • Αρχιμ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΠΑΘΩΜΑΣ, Καθηγητής Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου
Αθηνών • Πρωτοπρ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΤΡΟΜΠΟΥΚΗΣ, Δ.Ν. - LL.M. Θεολογίας - Ε.ΔΙ.Π. Νομικής
Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών • ΘΕΟΔΟΣΙΟΣ ΤΣΙΒΟΛΑΣ, Δ.Ν. - Δικηγόρος.

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΕΥΧΟΥΣ

Γ. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ • Ζ. ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ • Α. ΚΟΝΤΗΣ
• Δ. ΚΡΕΜΠΕΝΙΟΣ • Β. ΤΡΟΜΠΟΥΚΗΣ

© ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΑΚΚΟΥΛΑ Α.Ε. 2019

Γραφεία Αθήνας: Ιπποκράτους 23, 10679, τηλ.: 210 33.87.500 - fax: 210 33.90.075
Γραφεία Θεσσαλονίκης: Φράγκων 1, 54626, τηλ.: 2310 535.381 - fax: 2310 546.812
Εθνικής Αμύνης 42, 546 21, τηλ.: 2310 244.228-9 - fax: 2310 244.230
Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <http://www.sakkoulas.gr>
Διεύθυνση ηλεκτρικής αλληλογραφίας: info@sakkoulas.gr

ISSN: 1109-4818

Συνδρομή 2019: • Φυσικών προσώπων: 55 € • Νομικών προσώπων: 75 € • Φοιτητών: 45 €
• Τιμή τεύχους: 40 €

Εξώφυλλο: *Η Δίκη ενώπιον του Πιλάτου*, Codex purpureus (6ος αι), Ευαγγέλιο του Rossano (Ιταλία)

Κράτος και Εκκλησία

***Το τοπίο των σχέσεων μετά την ολοκλήρωση της πρώτης φάσης
της αναθεωρητικής διαδικασίας και τις συζητήσεις
για το προσχέδιο συμφωνίας (κοινό ανακοινωθέν)
της 6ης Νοεμβρίου 2018***

Εκδήλωση

του «Κύκλου Ιδεών για την Εθνική Ανασυγκρότηση»*

Ομιλητές

Σεβ. Μητροπολίτης Μεσσηνίας κ. **ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΣΑΒΒΑΤΟΣ**
Καθηγητής Θεολογικής Σχολής ΕΚΠΑ

ΤΑΣΙΑ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ
Αντιπρόεδρος της Βουλής των Ελλήνων

Ι. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ
Ομότ. Καθηγητής Εκκλησιαστικού Δικαίου Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ
Καθηγητής Νομικής Σχολής ΑΠΘ, πρ. Αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης

Συντονίστρια

ΜΑΡΙΑ ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ
Δημοσιογράφος - Πρόεδρος της ΕΣΗΕΑ

Δευτέρα 18 Μαρτίου 2019

Ξενοδοχείο King George (πλ. Συντάγματος, Αθήνα)

---

* Δημοσιεύονται ομιλίες από την εκδήλωση αυτή, κατά τη σειρά που εκφωνήθηκαν, που ευγενώς παραχωρήθηκαν προς δημοσίευση στα «Νομοκανονικά».

ΟΜΙΛΙΑ

Ι. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ

Ομ. Καθηγητή Νομικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών*

I. Εισαγωγικά

Ψανέτω μηδαμώς χειρ αμυήτων !

Προ είκοσι ακριβώς ετών, με τη φράση αυτή, από τον ειρμό της ένατης ωδής που ψάλλεται την εορτή του Ευαγγελισμού, ο προώρως εκδημήσας *Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος*, σε κείμενό του της εποχής εκείνης (*Πρόλογος*, σε: Ι. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Εκκλησιαστικά Άτακτα*, Αθήνα: Α. Ν. Σάκκουλας 1999, σ. 12), θέλησε *εμφατικά* να υπογραμμίσει τη δυσκολία της ενασχολήσεως *μη επαϊόντων με τα καθόλου εκκλησιαστικά ζητήματα*.

Όθεν, αισθάνομαι ότι μου περιποιεί ιδιαίτερη τιμή, η απόφαση του «Κύκλου Ιδεών», να μου εμπιστευθεί να είμαι ομιλητής στην αποψινή εκδήλωση, και μάλιστα ενώπιον ενός τόσοσ εκλεκτού ακροατηρίου. Ευχαριστώ όλους από καρδιάς, όπως επίσης θερμά ευχαριστώ τη συντονίστρια της εκδηλώσεως, παλαιά φίλη και Πρόεδρο της ΕΣΗΕΑ κ. Μαρία Αντωνιάδου, για τους φιλόφρονες και λίαν επιεικείς για το πρόσωπό μου λόγους της...

Στον σύντομο χρόνο που έχω στη διάθεσή μου θα προσπαθήσω να διαζωγραφίσω, σε πολύ αδρές γραμμές, το τοπίο των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας, όπως αυτό διαπλάσθηκε στην πολυκύμαντη πορεία του νεώτερου ελληνικού κράτους, *κινούμενο αενάως μεταξύ διαπάλης και διαπλοκής των δύο θεσμών*, για να φθάσω στην ενεστώσα κατάσταση.

---

* Διατηρείται το κείμενο της προφορικής εισηγήσεως. Παρενεβλήθησαν στο κείμενο οι όλως απαραίτητες διευκρινιστικές βιβλιογραφικές αναφορές.

Ασφαλώς η συγκυρία της εκδηλώσεως αυτής είναι πολύ ευνοϊκή.

Αφενός, διότι μόλις την παρελθούσα Πέμπτη (14.3.2019) ολοκληρώθηκε η πρώτη φάση της συνταγματικής αναθεώρησης με την ένταξη και του άρθρου 3 του Συντάγματος, που αφορά στις «Σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας» στις προς αναθεώρηση διατάξεις, με 151 ψήφους στην πρώτη και 156 στη δεύτερη ψηφοφορία... Αφετέρου, διότι αύριο (19.3.2019) συνέρχεται σε έκτακτη συνεδρίαση η ανώτατη εκκλησιαστική αρχή, η Σύνοδος της Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, το σύνολο δηλ. των εν ενεργεία Μητροπολιτών της, προκειμένου να καταλήξει στις τελικές θέσεις της Εκκλησίας στο *προσχέδιο συμφωνίας* που πρότεινε η Κυβέρνηση σε Αυτήν.

Βέβαια, δεν θα αντισταθώ στον πειρασμό να σημειώσω εδώ ότι το *κατεπείγον θέμα* της αναγνωρίσεως της Αυτοκεφαλίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ουκρανίας παραπέμφθηκε, για δυσκόλως αποκρυπτόμενους λόγους μικροψυχίας έναντι του Οικουμενικού Πατριάρχου και προσωπικώς του οιακοστρόφου Του (βλ. ήδη Ι. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, «*Ασυγχώρητη αβελητηρία*», «Το Βήμα της Κυριακής» 24.3.2019, σ. Α 39), *ad calendas graecas*, διότι, τάχα μου, δεν έχει γνωμοδοτήσει ακόμη σχετικώς η αρμόδια Συνοδική Επιτροπή(!), ενώ αντιθέτως δύο ολόκληρες ημέρες θα αφιερωθούν σε εκλογές Μητροπολιτών και νέων Βοηθών Επισκόπων, αντιστοίχως... *Θου, Κύριε, φυλακὴν τῷ στόματί μου...* (Ψαλμ. 140, στίχ. 3).

II. Το τοπίο των σχέσεων Κράτους - Εκκλησίας

Οι σχέσεις Κράτους - Εκκλησίας στη χώρα μας στρέβλωσαν εξαρχής. Και είναι ανάγκη στο σημείο αυτό να σταχυολογήσω, όλως επιλεκτικά και προφανώς ελλειπτικά, κάποιους σταθμούς εκκλησιαστικής πολιτικής (βλ. διεξοδικά Ι. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Η διαπάλη νομιμότητας και κανονικότητας και η θεμελίωση της εναρμονίσεώς τους*, Αθήνα: Α. Ν. Σάκκουλας 1994) για να αναδείξω και να καταδείξω αυτή τη στρέβλωση που ξεκίνησε με την ίδρυση του νεότερου ελληνικού κράτους και συνεχίζεται έως τις ημέρες μας...

Με τη, μετά παρησίας, διαπίστωση ότι ατυχώς υπάρχει, διαχρονικά, *πλήρης άγνοια* των εκκλησιαστικών ζητημάτων στους πολιτικούς

όλων των παρατάξεων, πλην ελάχιστων εξαιρέσεων, που απλώς επαληθεύουν τον κανόνα.

Θα παραλείψω τα Συντάγματα της Επανάστασης και θα έρθω κατευθείαν στο Σύνταγμα του 1844, οι περί σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας διατάξεις του οποίου αποτέλεσαν τη μήτρα όλων των μεταγενέστερων συνταγματικών προβλέψεων, συμπεριλαμβανομένου, κατά βάση, και του ισχύοντος σήμερα Συντάγματος του 1975.

Το Σύνταγμα του 1844, «*εν ονόματι της Αγίας και Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος*», όρισε στα άρθρα 1 και 2 τις σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας, καθορίζοντας, πιθανότατα ανεπιγνώστως, την Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία ως *επικρατούσα και αυτοκέφαλη*...

Και ο μιν προσδιορισμός «*επικρατούσα*», που επρόκειτο να ταλανίσει γενεές και γενεές νομικών έως και σήμερα, ελήφθη, βεβαίως, αμέσως μιν από το Σύνταγμα της Επιδαύρου του 1822, στο οποίο, όμως, όπως έχει καταδειχθεί, τέθηκε υπό την επίδραση του πρόσφατου τότε Συντάγματος του Ιονίου Κράτους, του έτους 1817, που χρησιμοποιούσε τον όρο “dominante” για *δύο θρησκείες*, τόσο για την *Ορθόδοξη Εκκλησία*, τη θρησκεία δηλ. της πλειονότητας των πολιτών, όσο και για την *Αγγλικανική Εκκλησία*, τη θρησκεία δηλ. του Ηγεμόνα, προκειμένου να θέσει σε τρίτη μοίρα τη Ρωμαιοκαθολική και τελευταία την Εβραϊκή...

Εξ ετέρου ο προσδιορισμός *αυτοκέφαλη* ήταν, επίσης, έωλος, διότι, μετά την πραξικοπηματική, «*αυτογνώμονα*», ανακήρυξη της Εκκλησίας του Βασιλείου της Ελλάδος ως «*αυτοκέφαλης*» από του Βαυαρούς, το 1833, δεν είχε υπάρξει ακόμη συνεννόηση με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, το μόνο *κανονικώς αρμόδιο* να ανακηρύξει την αυτοκεφαλία της Εκκλησίας της Ελλάδος.

Είναι δε εξόχως σημαντικό ότι όταν, μετά πολλών κόπων και βασάνων, πραγματοποιήθηκε αυτό και με τον *Πατριαρχικό και Συνοδικό Τόμο του 1850*, επιτέλους, ανακηρύχθηκε (εξ υπαρχής) η Αυτοκεφαλία, ρητώς ορίσθηκε, ως Όρος του Τόμου, ότι η Εκκλησία της Ελλάδος θα διοικείται από Σύνοδο με πρόεδρο τον εκάστοτε Μητροπολίτη Αθηνών (άρα δεν έχει «*Πρώτον*») και μάλιστα «*ελευθέρως και ακωλύ-*

τως από πάσης κοσμικής επεμβάσεως» (βλ. το κείμενο του Τόμου σε: Ι. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Θεμελιώδεις διατάξεις σχέσεων Κράτους - Εκκλησίας*, β' έκδ., [=Βιβλιοθήκη Εκκλησιαστικού Δικαίου. Σειρα Α': Πηγές, 1], Αθήνα: Α. Ν. Σάκκουλας, 2006, σ. 33 επ.).

Συνεπώς, με τον Τόμο του 1850 καθιερωνόταν ήδη στην τότε Ελλάδα ένα σύστημα σαφούς *διακρίσεως Πολιτείας και Εκκλησίας*, που όμως δεν πρόλαβε να στεριώσει, διότι δύο μόλις έτη αργότερα το ελληνικό κράτος, με την ανοχή της ελεγχόμενης από αυτό διοικήσεως της Εκκλησίας, με δύο νόμους του 1852 (Σ' και ΣΑ'), επανέφερε την ασφυκτική πολιτειακρατία (διεξοδικώς Ι. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Η Διαπάλη κ.λπ.*, όπ. π., σ. 51 επ.)

Το τότε *εμπερίστατο* Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως δεν ήταν σε θέση να αντιδράσει και να ανακαλέσει τον Τόμο της Αυτοκεφαλίας, ακριβώς επειδή παραθεωρήθηκαν οι Όροι Του από την ελληνική πολιτεία, η οποία αρχικώς με διάφορα τεχνάσματα, τέλος δε κυριολεκτικώς ικετεύοντας είχε ζητήσει την έκδοσή του!

Έτσι, η Εκκλησία κατέληξε υποχείριο του Κράτους, που έφθασε μέχρι του σημείου να τη χρησιμοποιήσει ακόμη και ως όργανο αντεγκληματικής πολιτικής, καθιερώνοντας νομοθετικώς (Ν. Σ'/1852 άρθρο Ι'), κατόπιν αιτήσεως διαδίκου, τη δυνατότητα επιβολής από τον επικόριο Επίσκοπο του *επιτιμίου* του προσωπικού *αφορισμού* για την αποκάλυψη των υπαίτιων τέλεσης παράνομων πράξεων, εκμεταλλευόμενο τη δεισιδαιμονία του ολιγογράμματος τότε ελληνικού λαού (πρβλ. Ι. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Ανδρέας Λασκαράτος. Η δίκη του για εξύβριση της θρησκείας και η άρση του αφορισμού του με βάση ανέκδοτα έγγραφα*, Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη 2011, σ. 24).

Τις διατάξεις του Συντάγματος του 1844 επανέλαβε αμετάβλητες το Σύνταγμα του 1864, εκείθεν δε και το Σύνταγμα του 1911, με το οποίο φθάσαμε αισίως στον Εθνικό Διχασμό του 1915/1917, με τους εν ενεργεία Αρχιερείς να διαμελίζονται σε μία Σύνοδο υπό τον Μητροπολίτη Αθηνών, η οποία επέβαλε τον μεγάλο αφορισμό, το «*ανάθεμα*», στον Ελευθέριο Βενιζέλο στις 12.12.1916 και σε άλλη, των λεγόμενων τότε «*Νέων Χωρών*», με Πρόεδρο τον Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, ο

οποίος και επέπρωτο να προεδρεύσει του «*ανώτατου εκκλησιαστικού δικαστηρίου*», που καθάιρεσε ή κήρυξε έκπτωτους τους αντιβενιζελικούς Αρχιερείς, όταν επικράτησε και επανήλθε στην Αθήνα ως Πρόεδρος της Κυβέρνησης του ενωμένου πάλι κράτους ο Ελευθέριος Βενιζέλος (διεξοδικά Ι. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, «*Το ανάθεμα κατά του Ελευθερίου Βενιζέλου*», Νομοκανονικά 2/2016, σ. 9 επ.).

Και ως *intermezzo*, εν μια νυκτί, για την ικανοποίηση συμφερόντων, το κράτος, με νόμο του 1922, κατήργησε το *κανονικό* και πατροπαράδοτο Μητροπολιτικό Σύστημα διοικήσεως της Εκκλησίας, δηλ. σε Μητροπόλεις, Αρχιεπισκοπές και Επισκοπές, εξονομάζοντας, αντικανονικώς (βλ. Ι. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Η διαπάλη κ.λπ.*, όπ. π., σ. 229 επ.), όλες τις Επισκοπές «Μητροπόλεις» και τους αρχιερατεύοντες σε αυτές συλλήβδην «Μητροπολίτες» (άρθρο 2 Ν. 2891/1922)!

Παραλείπω για την οικονομία της εκθέσεως μικρές μεταβολές, ιδίως στην αρίθμηση των σχετικών άρθρων στα Συντάγματα του 1925/1926 και του 1927, που κατ' ουσίαν υπήρξαν βραχείες παρενθέσεις στη συνταγματική μας ιστορία.

Δεν μπορώ, όμως, να παρακάμψω την *Πατριαρχική και Συνοδική Πράξη του Σεπτεμβρίου 1928*, που εκδόθηκε μετά μακρές διαπραγματεύσεις με την ελληνική πολιτεία και την Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος, με την οποία το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως παραχώρησε τη διοίκηση των Μητροπολεών του στις λεγόμενες τότε «*Νέες Χώρες*», δηλ. την Ηπείρο, Μακεδονία, Θράκη και τα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου, στην *Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος*, «*επιτροπικώς*» και «*εν τοις επί μέρους*», υπό δέκα ρητούς και συγκεκριμένους «*Όρους*».

Της πράξεως αυτής, είχε, όμως, όλως περιέργως προηγηθεί, δύο μόλις μήνες ενωρίτερα, ο Ν. 3615/1928, επί κυβερνήσεων Αλέξανδρου Ζαΐμη και Ελευθερίου Βενιζέλου, που ρύθμιζε *ήδη* την εκκλησιαστική διοίκηση των Νέων Χωρών και μάλιστα περιόριζε σε τέσσερις τους δέκα «*Όρους*» της Πράξεως (βλ. τα κείμενα της Πράξεως και του Ν. 3615 σε: Ι. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Θεμελιώδεις διατάξεις κ.λπ.*, όπ. π., σ. 46 επ., 56 επ. αντιστοίχως), προκαλώντας με τη νέα αυτή στρέβλωση

μόνιμη εστία προστριβών στις σχέσεις Οικουμενικού Πατριαρχείου και Εκκλησίας της Ελλάδος, που διαρκεί έως και σήμερα και δυστυχώς οξύνεται τελευταίως και πάλιν...

Με το Σύνταγμα του 1911 φθάσαμε στην 4η Αυγούστου και τη Δικτατορία Μεταξά, η οποία αποδυνάμωσε και τελικώς κατέργησε οριστικά τη συμμετοχή *αιρετών λαϊκών* στη διοίκηση των Ενοριών και των Μητροπόλεων και την εκλογή των *Εφημερίων* μετά από καθολική ψηφοφορία των *ενοριτών* της κάθε Ενορίας (βλ. διεξοδικά Ι. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Η διαπάλη κ.λπ.*, όπ. π., σ. 238 επ.).

Η εξέλιξη αυτή έφερε την Εκκλησία της Ελλάδος στη θέση να είναι η *μόνη Ορθόδοξη Εκκλησία*, αν εξαιρέσουμε τα εμπερίστατα πρεσβυγενή Πατριαρχεία, όπου εκλεγμένοι λαϊκοί, κατά παράβαση *θεμελιωδών αρχών της Ορθόδοξης Εκκλησιολογίας*, *δεν μετέχουν στα όργανα διοικήσεως της Εκκλησίας* και περιορίζονται να παρακολουθούν απλώς τα εκκλησιαστικά δρώμενα, λησμονώντας ότι *κλήρος και λαός είναι μέλη του σώματος του Χριστού, της όλης Εκκλησίας*...

Η ανώμαλη κατάσταση που ακολούθησε, με τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τον νέο εμφύλιο διχασμό, διατήρησε υπό το Σ. 1952 τις σχέσεις Εκκλησίας - Πολιτείας, όπως διαπλάσθηκαν από το Σ. 1844, κάτι που δεν μεταβλήθηκε, προφανώς, ούτε υπό τα «*συνταγματικά κείμενα*» της δικτατορίας των συνταγματαρχών, εκείνα του 1968 και του 1973.

Έτσι, όταν μετά την πτώση της δικτατορίας, με τη Συντακτική Πράξη της 1ης Αυγούστου 1974 επαναφέρθηκε *προσωρινά* σε ισχύ το Σύνταγμα του 1952, επαναφέρθηκαν αυτοθρόως σε ισχύ και οι διατάξεις για τις σχέσεις Κράτους - Εκκλησίας, ουσιαστικώς δηλ. το καθεστώς που ίσχυε *απαραλλάκτως* από το Σύνταγμα του 1844.

Και όταν, μετά την οριστική επίλυση του πολιτειακού ζητήματος, ξεκίνησε η διαδικασία για την αναθεώρηση του Συντάγματος του 1952, με την κατάθεση τον Ιανουάριο 1975 από την κυβέρνηση του Κων. Καραμανλή σχεδίου Συντάγματος, εκείνη η στιγμή ήταν, κατά την άποψή μου, το *κατάλληλο πολιτικό momentum*, όπως το έχω εξηγήσει σε πολλά κείμενά μου, για μια *ρηξικέλευθη αλλαγή* στις σχέσεις αυτές, το οποίο ατυχώς χάθηκε.

Και τούτο, παρά τις σημαντικές αλλαγές που περιείχε ήδη το πρώτο σχέδιο της Κυβέρνησης Καραμανλή, όπως λ.χ. η απουσία από την κεφαλίδα του Συντάγματος της επικλήσεως της Αγίας Τριάδας, και τις ακόμη πιο προωθημένες θέσεις των κομμάτων της τότε αντιπολιτεύσεως, της Ενώσεως Κέντρου και του Πα.Σο.Κ. (βλ. διεξοδικά Ι. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Ο Νόμος 1700/1987 και η πρόσφατη κρίση στις σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας*, Αθήνα: Α. Ν. Σάκκουλας, 1988 [ανατ. 1991], ιδίως σ. 24 επ.).

Και αυτό που τελικώς προέκυψε στο ισχύον Σύνταγμα του 1975 ήταν η επανάληψη της βασικής διατυπώσεως του Συντάγματος του 1844, η «υποβάθμιση», τρόπον τινά, των σχετικών ρυθμίσεων από τα πρώτα άρθρα στο άρθρο 3 Σ., ο διαχωρισμός των περί θρησκευτικής ελευθερίας εδαφίων στο άρθρο 13, κυρίως δε η προσθήκη στο άρθρο 3 μιας, ορθής καταρχήν, αναφοράς στον Πατριαρχικό και Συνοδικό Τόμο του 1850 και την Πατριαρχική και Συνοδική Πράξη του 1928 (βλ. διεξοδική ερμηνεία του Προοιμίου και των διατάξεων των άρθρων 3, 13 και 105 Σ., αντί πολλών, σε Ι. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ/Γ. Ι. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ σε: ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ/ΚΟΝΤΙΑΔΗΣ/ΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ/ΓΕΡΑΠΕΤΡΙΤΗΣ, *Σύνταγμα - Κατ' άρθρο ερμηνεία*, Αθήνα - Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα 2017, σ. 1 επ., 35 επ., 288 επ., 1705 επ.)

Η προσθήκη αυτή κρίθηκε αναγκαία για να εξευμενισθεί το Οικουμενικό Πατριαρχείο από τις αντικανονικές ρυθμίσεις του Καταστατικού Χάρτη της δικτατορίας, που ήταν έργο του εκλεκτού της, τότε Αρχιεπισκόπου Ιερωνύμου Α΄, του Κοτσώνη, με μια διατύπωση, όμως, που η γραμματική ερμηνεία της δημιούργησε, ως και εκ της πάγιας σχετικής νομολογίας του Συμβουλίου Επικρατείας, μια ακόμη στρέβλωση και μια νέα αφορμή τριβών με τον Οικουμενικό Θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως (βλ. εποπτικώς Ι. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Εγχειρίδιο εκκλησιαστικού δικαίου*, γ' έκδ., Αθήνα - Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα 2016, σ. 103 επ.).

III. Η πρόταση αναθεωρήσεως - Το «ουδετερόθρησκο κράτος»

Υποχρεωτικά θα επιχειρήσω στο σημείο αυτό ένα άλμα για να έρθω στην πρόταση αναθεωρήσεως του άρθρου 3, όπως κατατέθηκε, υπο-

στηρίχθηκε και τελικώς, έστω οριακά, υπερψηφίσθηκε από τη σημερινή κυβερνητική πλειοψηφία, μέσα σε ένα κλίμα ακραίας πόλωσης, το οποίο είναι τελείως αντίθετο με το ίδιο το γράμμα και το πνεύμα των σχετικών με την αναθεωρητική διαδικασία διατάξεων του Συντάγματος που απαιτούν ευρύτερες συγκλίσεις και συναινέσεις.

Την πρόταση αυτή, στην οποία δεν βλέπω ευκρινή την αναθεωρητική διάθεση, και την εντάσσω σε ένα ευρύτερο σχέδιο συμφωνίας με τη διοίκηση της Εκκλησίας, θα τη χαρακτηρίσω, όλως επιεικώς, οξύμωρη. Και το δικαιολογώ ευθύς αμέσως:

Εν πρώτοις διατηρείται η *επικλήση της Αγίας Τριάδας* στο προοίμιο του Συντάγματος, ακολούθως προστίθεται στην αρχή του άρθρου 3 το εδάφιο «*Η Ελληνική Πολιτεία είναι θρησκευτικά ουδέτερη*» και ευθύς αμέσως έπεται ο βασικός κορμός του άρθρου 3, όπως ισχύει σήμερα, που ξεκινά με τη φράση «*Επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι η Ορθόδοξη Εκκλησία*». Τέλος δε, υπό το άρθρο 3 προστίθεται ερμηνευτική δήλωση ότι «*ο όρος επικρατούσα θρησκεία δεν αποτελεί αναγνώριση επίσημης κρατικής θρησκείας*».

Η *θρησκευτική ουδετερότητα*, όμως, της ελληνικής πολιτείας είναι ήδη δεδομένη ως εκ της ισχύος του άρθρου 13 Σ. που καθιερώνει το μείζον, δηλ. τη *θρησκευτική ελευθερία*, κάτι πολύ περισσότερο από την ανεξιθρησκεία, τη θρησκευτική ανοχή, που καθιέρωναν ήδη τα πρώτα επαναστατικά Συντάγματα. Καθιερώνει δηλ. ένα δικαίωμα με «*ευρύτερο και θετικότερο περιεχόμενο*», για να επαναλάβω την κλασική διατύπωση του Αριστόβουλου Μάνεση, που παρέχει *αξίωση έναντι της Πολιτείας να διασφαλίζει την ανεμπόδιστη διαμόρφωση και εκδήλωση της θρησκευτικής συνειδήσεως*. Και βεβαίως το δικαίωμα αυτό καθιερώνεται και από σειρά διεθνών συνθηκών, που έχει υπογράψει η χώρα μας, με πρώτη την ΕΣΔΑ (άρθρο 9), που έχουν υπερνομοθετική ισχύ, σύμφωνα με το Σύνταγμά μας.

Συνεπώς, η συγκεκριμένη προσθήκη δεν προσφέρει κάτι ουσιαστικό και προφανώς τέθηκε για να εξισορροπήσει τις αρνητικές εντυπώσεις που προκαλεί στην εκλογική πελατεία του κυβερνώντος κόμματος ακόμη και η διατήρηση της επικλήσεως της *Αγίας Τριάδος* στην

πρόταση του ΣΥΡΙΖΑ, άξονας της οποίας ορίζεται «*η διακρίσιμτητα Κράτους - Εκκλησίας*» (*Αιτιολογική Έκθεση του ΣΥΡΙΖΑ για την αναθεώρηση διατάξεων του Συντάγματος*, σ. 6).

Και ήδη ερωτάται, τί δέον γενέσθαι;

IV. Επιλογικά σχόλια - πρόταση

Δεν διαθέτω, ατυχώς, ούτε το προφητικό χάρισμα ούτε προορατικές ιδιότητες. Συνεπώς δεν γνωρίζω καν, εάν τελικώς θα γίνει η αναθεώρηση και βεβαίως, εάν τελικώς θα περιληφθεί και το άρθρο 3.

Ο Ευάγγελος Βενιζέλος, σε παλαιότερο άρθρο του («*Οι σχέσεις Κράτους - Εκκλησίας και η αναθεώρηση του Συντάγματος*», «*Τα Νέα*» 15.11.2018, σ. 11) έκανε ήδη λόγο για το «*μυστήριο της θείας οικονομίας*» που φαίνεται να λειτουργεί στο ζήτημα της αναθεωρήσεως του άρθρου 3!

Ας μου επιτραπεί, εγώ να επικαλεσθώ τη *Θεία Χάρη*, «*την πάντοτε τα ασθενή θεραπεύουσα και τα ελλείποντα αναπληρούσα*» και να ευχηθώ να φωτίσει τα μέλη της Αναθεωρητικής Βουλής, που θα προέλθει από τις εκλογές, έτσι ώστε, μια και τέθηκε τελικώς προς αναθεώρηση το άρθρο 3, με την απαιτούμενη πλέον πλειοψηφία των 180 βουλευτών να ψηφίσουν την *ερμηνευτική δήλωση* υπό το άρθρο 3, όπως έχει ήδη σταθερά προτείνει η επιστήμη, προκειμένου να επιλυθεί το χρόνιο ζήτημα ερμηνείας του όρου «*επικρατούσα*» και αφετέρου να διατυπωθεί ρητά στο Σύνταγμα η ισχύς του *συνόλου των διατάξεων* του Τόμου του 1850 και της Πράξεως του 1928, προκειμένου να αρθεί «*η πέτρα του σκανδάλου*» που ταλανίζει, εδώ και εννέα δεκαετίες, τις σχέσεις Αθηνών και Φαναρίου.

Θα βρεί τη δύναμη η Αναθεωρητική Βουλή που θα προκύψει από τις εκλογές να το πράξει; Το εύχομαι εκθύμως, αλλά πολύ το αμφιβάλλω...

Σας ευχαριστώ πολύ για την προσοχή και την υπομονή σας.

ΟΜΙΛΙΑ

Σεβ. Μητροπολίτου Μεσσηνίας κ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΣΑΒΒΑΤΟΥ

1. Μέ την ανακίνηση του θέματος της αναθεώρησης του Συντάγματος, καί την ολοκλήρωση της πρώτης φάσης της επανήλθε στο προσκήνιο καί τό θέμα της αναθεώρησης του άρθρου 3 του Συντάγματος, ένα θέμα αρκετά περίπλοκο, ευαίσθητο καί πολυδιάστατο.

Ἡ παρούσα παράθεση σκέψεων εἶναι περισσότερο περιγραφική ἑνός πλαισίου καί λιγότερο μία κατάθεση προτάσεων ἀφοῦ ἦδη ἡ Δ.Ι.Σ. μέ την ἀπό 8ης Φεβρουαρίου 2019 ἀπόφασή Της κατέθεσε τίς ἐπίσημες θέσεις γιά τήν προταθεῖσα ἀναθεώρηση, ὅπως παλαιότερα καί τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο. Σκοπός μου εἶναι νά κατατεθεῖ ἕνας σχετικός προβληματισμός, ὡς συμβολή κυρίως στόν διάλογο, ὁ ὁποῖος θεωρῶ ὅτι θά συνεχιστεῖ γιά πολύ καιρό ἀκόμη, ἀπό ἕναν μὴ εἰδικό ἀλλά ἐκκλησιαστικό.

Τό ἰσχύον συνταγματικό πλαίσιο τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καί Πολιτείας στήν Ἑλλάδα, ὕστερα καί ἀπό τήν τελευταία ἀναθεώρηση (2008), δέν ἔχει ἀλλάξει καί ἰσχύει ὡς ἔχει ἀποτυπωθεῖ, ἀπό τόν συνταγματικό νομοθέτη, στό πρῶτο μεταπολιτευτικό Σύνταγμα τοῦ 1975.

Ἡ βάση τοῦ πλαισίου αὐτοῦ εἶναι κυρίως τό ἄρθρο 3 τό ὁποῖο στή σύγχρονη συνταγματική σκέψη, ὅπως καί ὄλο τό συνταγματικό status, θά πρέπει νά προσεγγιστεῖ μέ βάση τέσσερις ἐρμηνευτικές παραμέτρους οἱ ὁποῖες ὑπαγορεύονται πλεον ἀπό τήν ἴδια τήν εὐρωπαϊκή μας θέση καί τόν εὐρωπαϊκό μας προσανατολισμό: α) Τήν Εὐρωπαϊκή Συνθήκη τοῦ Ἄμστερνταμ, ὅπου τό πλαίσιο τῶν σχέσεων τοῦ Κράτους μέ τίς Θρησκευτικές Κοινότητες καί τίς Ἐκκλησίες καθορίζεται ἀπό τό ἐσωτερικό δίκαιο κάθε Κράτους-Μέλους, ὑπό τόν δεσμευτικό ὄρο τοῦ σεβασμοῦ καί τῆς ἀναγνώρισης κάθε Θρησκείας, Κοινότητας ἢ Ὁμάδας. β) Τό νέο κοινωνικό μοντέλο, ὅπως αὐτό ὑποδεικνύεται καί κατα-

γράφεται στην Ευρωπαϊκή Συνθήκη της Λισσαβώνας, γ) Τά θεμελιώδη θέματα αυτοπροσδιορισμού και αυτοσυνειδησίας της κοινωνίας κάθε Κράτους-Μέλους της Ευρωπαϊκής Ένωσης, και δ) Τόν σεβασμό στή θρησκευτική έλευθερία και στά ανθρώπινα δικαιώματα.

α) Ήδη μέ τήν Συνθήκη τοῦ Ἄμστερνταμ (ἄρθρο 11) δηλώνεται, ὅτι «*Η Ε.Ε. σέβεται και δέν προδικάζει τό σύμφωνο πρός τό ἐθνικό καθεστώς τῶν ἐκκλησιῶν και τῶν θρησκευτικῶν ἐνώσεων ἢ κοινοτήτων στά κράτη μέλη, ἐνῶ σέβεται και τό καθεστώς τῶν μὴ ὁμολογιακῶν και φιλοσοφικῶν ἐνώσεων*».

Ἡ παροῦσα εὐρωπαϊκή δήλωση δέν ἐπιβάλλει κάποια συγκεκριμένη μορφή ἢ μοντέλο σχέσεων ἀλλά ἀφήνει ἐλεύθερο τό κάθε Κράτος-Μέλος νά καθορίζει, μέ βάση τό ἐθνικό-ἐσωτερικό του δίκαιο, τό καθεστώς και τή μορφή τῶν σχέσεων του πρός τίς Ἐκκλησίες και τίς Θρησκευτικές Κοινότητες, ἐνῶ συγχρόνως πρέπει νά δηλώνει τό σεβασμό του σέ ὁποιοδήποτε μοντέλο, τό ὁποῖο θά διαμορφωθεῖ και θά εἶναι σεβαστό ἀπό τήν ἴδια τήν κοινωνία και τούς πολῖτες τοῦ Κράτους-Μέλους (πρβλ. ἄρθρο 17 ΣΛΕΕ).

Οὐδεμία λοιπόν εὐρωπαϊκή ἀπαίτηση ὑφίσταται, γιά τόν τρόπο καθορισμοῦ συγκεκριμένου πλαισίου σχέσεων. Ἀντίθετα μάλιστα κάθε Κράτος-Μέλος ἐλεύθερο και μέ βάση τά ἱστορικά και πολιτιστικά του δεδομένα μπορεῖ νά ὀριοθετήσει τή σχέση του μέ τά ὑποκείμενα θρησκευτικά σώματα ἢ κοινότητες και συγχρόνως νά παράγει ἐσωτερικό-ἐθνικό δίκαιο καθόλα ἀποδεκτό και σεβαστό ἀπό τήν ἴδια τήν Εὐρωπαϊκή Ένωση.

Μέ τήν παροῦσα λοιπόν εὐρωπαϊκή ἀρχή ὁ σεβασμός στην ἰδιοπροσωπεία κάθε Κράτους-Μέλους διασφαλίζεται μέ τή δυνατότητα εἴτε τῆς διατήρησης τοῦ ὑφιστάμενου ἐσωτερικοῦ-ἐθνικοῦ δικαίου, εἴτε τῆς διαμόρφωσης ἑνός νέου ἐσωτερικοῦ πλαισίου, ἢ ὁποιαδήποτε ὅμως διαμόρφωσις οὔτε ὑπαγορεύεται, οὔτε ὑποδεικνύεται, οὔτε ἐπιβάλλεται ἀπό καμία ἄλλη εὐρωπαϊκή νομοθεσία.

Ἡ διαμόρφωση λοιπόν τοῦ ὁποιοδήποτε νέου πλαισίου σχέσεων ὡς ἐσωτερική ὑπόθεση κάθε Κράτους-Μέλους ἀπαιτεῖ διάλογο μέ κύριο ἄξονα τήν ἰδιοπροσωπεία κάθε Κράτους-Μέλους, και μάλιστα

ὅπως αὐτή περιγράφεται ἀπό τήν ἱστορική ταυτότητα καί τήν πολιτιστική κληρονομιά του. Γι' αὐτό καί τό Σύνταγμα, ἐξαιτίας τοῦ συγκεκριμένου θεσμικοῦ, καί καταστατικοῦ χαρακτήρος του δέν εἶναι δυνατόν νά «ἀντιμετωπίζεται» ὅπως καί τά λοιπά νομοθετικά κείμενα.

β) Ὁ δεύτερος παράγοντας θεώρησης τῶν σχέσεων εἶναι τό ὑπό διαμόρφωση νέο κοινωνικό μοντέλο, ὅπως αὐτό ἀποτυπώθηκε καί περιγράφεται στή Συνθήκη τῆς Λισσαβώνας.

Ἕνα κοινωνικό μοντέλο τό ὁποῖο στηρίζεται καί προσβλέπει στή λεγόμενη «ἀγορά ἐργασίας» καί τό ὁποῖο βεβαίως δέν λειτουργεῖ οὔτε ἰσοπεδωτικά, οὔτε ἀντιθετικά πρὸς αὐτό τό ἱστορικό καί πολιτιστικό πρότυπο καί τό μοντέλο τῆς πολιτιστικῆς ταυτότητας καί κληρονομιάς κάθε Κράτους-Μέλους. Ἀντίθετα, σεβόμενο τήν πολιτιστική καί ἱστορική ἰδιοπροσωπεία καί διαφορετικότητα κάθε Κράτους-Μέλους καλλιεργεῖ καί στηρίζει τήν πολυπολιτισμικότητα τῆς ἴδιας τῆς εὐρωπαϊκῆς οἰκογένειας καί τῶν Κρατῶν-Μελῶν της.

Ἐπιπλέον ὁ ὑφιστάμενος πλουραλισμός τῶν διαφόρων θεσμικῶν λειτουργιῶν στό χῶρο τῆς Εὐρώπης, δέν μπορεῖ νά λειτουργήσῃ ἰσοπεδωτικά ὡς πρὸς τίς τοπικές παραδόσεις κάθε Κράτους-Μέλους, γι'αυτό ἀκόμη καί τό ἴδιο τό εὐρωπαϊκό δίκαιο δέν μπορεῖ νά ἐπιβάλλῃ ἀρχές, ὅρους καί προϋποθέσεις, οἱ ὁποῖες ὑποκαθιστοῦν ἢ καί ἀντιτίθενται στό ἐσωτερικό θεσμικό νομικό πλαίσιο, οὔτε εἶναι δυνατόν νά διαμορφώσῃ νέο δίκαιο ἢ νομολογία ἀντίθετη πρὸς αὐτήν τήν συνταγματικήν ὑπαγόρευση τῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν τοῦ δικαίου (βλ. ἀπόφαση ΣτΕ ἔναντι τοῦ ἴδιου τοῦ μνημονίου καί περί τῆς ἀντισυνταγματικότητας τῶν μνημονιακῶν διατάξεων).

γ) Τό τρίτο στοιχεῖο θεώρησης τοῦ συνταγματικοῦ πλαισίου τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καί Πολιτείας ἀφορᾷ τά ἱστορικά καί πολιτιστικά δεδομένα κάθε Κράτους-Μέλους, τοῦ προσδιορισμοῦ δηλαδή τῆς αὐτοσυνειδησίας καί τῆς ἰδιοπροσωπείας κάθε Κράτους-Μέλους τῆς Εὐρωπαϊκῆς οἰκογένειας, μέ βάση τά ὁποῖα δομήθηκε συνταγματικά τό πλαίσιο τῶν σχέσεων στόν χῶρο τῆς Ἑλλάδος ἤδη ἀπό τό Σύνταγμα τῆς Τροισίνης τοῦ ἔτους 1827, καί τό ὁποῖο περιγράφεται πρωτίστως στό ἄρθρο 3 τοῦ Συντάγματος, ὡς θεμελιώδης συνταγ-

ματική κατοχύρωση, και δευτερευόντως και σέ άλλες συνταγματικές διατάξεις και αναφορές.

δ) Τό παρόν πλαίσιο τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καί Πολιτείας θεμελιώνεται ἐπίσης ὄχι μόνο στήν ἀποτύπωση τῆς ἱστορικῆς καί πολιτιστικῆς ταυτότητας τῆς Ἑλλάδος ἀλλά καί σέ σχέση πρὸς τόν σεβασμό τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων καί τῶν ἐλευθεριῶν, κυρίως δέ στό σεβασμό τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας, ὅπως καθορίζονται ἀπό τό Ε.Δ.Α.Δ.

Ἦδη στό προαναφερθέν Σύνταγμα τῆς Τροισίνης τοῦ 1827 στό ἄρθρο 1 τοῦ Α΄ Κεφαλαίου, καθιερώνεται ἡ ἔννοια τῆς ἐπικρατοῦσας Θρησκείας γιά τήν «Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ», καί ἐξίσου τονίζεται ρητῶς, ὡς θεμελιῶδες δικαίωμα, καί ἡ θρησκευτική ἐλευθερία: *«Καθεὶς εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐπαγγέλλεται τὴν Θρησκεία του ἐλευθέρως καί διὰ τὴν λατρείαν αὐτῆς ἔχει ἴσων ὑπεράσπισιν».*

Φαίνεται λοιπόν ὅτι τό πνεῦμα τοῦ συγκεκριμένου νομοθέτη τῆς Γ΄ Ἐθνοσυνελεύσεως εἶναι διαχρονικό καί ἐπίκαιρο, καί αὐτό ἐνισχύει τίς ἱστορικές καί πολιτιστικές ἀρχές καί καταβολές πού ἀνέφερα προηγουμένως, ὡς στοιχεῖα ἐρμηνευτικῆς προσέγγισης τοῦ Ἑλληνικοῦ Συντάγματος.

3. Ἡ συνταγματική ἐπιταγή τοῦ ἄρθρου 3 ὡς γνωστόν περιγράφει τὴν σχέση τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας πρὸς τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο καί πρὸς τὴν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος καί συγχρόνως προσδιορίζει τὴν ἰδιαιτερότητα τῆς κάθε μορφῆς σχέσης τόσο πρὸς ἀλλήλα ὅσο καί πρὸς τρίτους.

Συγκεκριμένα ἡ σχέση τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας πρὸς τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο περιγράφεται κυρίως μέ βάση τὰ ἄρθρα 3, 18 § 8 καί 105, ὅπου ἔχουμε μία αὐτοαναφορική βάση τοῦ ἴδιου τοῦ Συντάγματος, μέ τὴν ὁποῖαν, χωρὶς νά κάνει μνεῖα τῆς διεθνοῦς προσωπικότητας τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἐντούτοις τὴν ὑπονοεῖ στό ἐπίπεδο κυρίως τοῦ ἐσωτερικοῦ δημοσίου δικαίου, δηλαδή ὡς ἀναγνώριση ἑνός *sui generis* ὑποκειμένου τοῦ διεθνοῦς δικαίου, ἐνῶ ἡ σχέση μεταξύ Ἑλληνικῆς Πολιτείας καί Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος κατανοεῖται ἀπό τόν συνταγματικό νομοθέτη ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι τό Κράτος ἐγγυᾶται συνταγματικά τὴν Ἐκκλησία, ὡς ὑποκείμενο τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας,

ή όποία Έκκλησία άξιώνει από τό Κράτος τόν σεβασμό στόν θεολογικό καί έκκλησιολογικό της αυτοπροσδιορισμό, όπως αυτός δηλαδή εκφράζεται μέσα από τήν οργανωτική της δομή καί κανονική της λειτουργία. Αυτό τό πλαίσιο έγγύησης καί σεβασμού περιγράφεται στά άρθρα 13 καί 3 τοῦ Συντάγματος ένῶ ή έννοια τής θρησκευτικής έλευθερίας, όπως κατοχυρώνεται απόλυτα στό άρθρο 13, δέν έρμηνεύεται υπό τούς περιορισμούς τοῦ άρθρου 3, ούτε υπό τό πρῖσμα μιᾶς έννοιας επικρατούσας Θρησκείας ή όποία καθίσταται επίσημη καί άρα προνομοιοῦχος έναντι τῶν άλλων θρησκευτικῶν κοινοτήτων ή όμολογιῶν. Όπως όμως αποδεικνύεται στήν πράξη οί θεσμικές αυτές σχέσεις, άν καί συνταγματικά ρυθμισμένες, συχνά-πυκνά σχετικοποιούνται, κυρίως σέ ζητήματα κυκλικῶς έφαπτόμενα καί όχι πλήρως ταυτιζόμενα (βλ. χαρακτήρας καί σκοπός τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν, 16 § 2) ή σέ άρμοδιότητες νομοθετικές καί θεσμικές, εξαιτίας μιᾶς λανθασμένης, θά έλεγα ιδεοληπτικῆς, προσέγγισης ή έρμηνείας τους.

Στό σημείο αυτό θά πρέπει νά αναφέρουμε επίσης ότι οί παραπάνω σχέσεις, όπως περιγράφονται συνταγματικά, δέν σχετικοποιούν, ούτε περιορίζουν, εὐθέως ή εκ πλαγίου, τήν θρησκευτική έλευθερία καί όποιουδήποτε άλλου θρησκευματος αναγνωρισμένου στά όρια τής ελληνικῆς επικράτειας.

Τό ισχῶν συνταγματικό πλαίσιο λοιπόν μέ τό άρθρο 3,

α) Περιβάλλει μέ θεσμική έγγύηση τήν Όρθόδοξη Έκκλησία, τόσο ως Οίκουμενικό Πατριαρχεῖο, όσο καί ως Έκκλησία τής Ελλάδος, λαμβάνον υπ' όψιν ότι στήν ελληνική επικράτεια υφίστανται πέντε μορφές εκκλησιαστικῆς δικαιοδοσίας (Αὐτοκέφαλη Έκκλησία τής Ελλάδος, «Νέες Χῶρες», Άγιον Όρος, Κρήτη, Δωδεκάνησα). Στό σημείο αυτό θά ήθελα νά καταθέσω μία επισήμανση. Η όποιαδήποτε άρα αναθεώρηση τοῦ άρθρου 3 τοῦ Συντάγματος ένέχει τόν κίνδυνο τής απορρύθμισης τῶν σχέσεων τῶν παραπάνω εκκλησιαστικῶν δικαιοδοσιῶν, τής θεσμικῆς παρουσίας τοῦ Οίκουμενικοῦ Πατριαρχείου καί τής διεθνούς προσωπικότητάς Του.

β) Έγγυᾶται τό υφιστάμενο καθεστώς τῶν σχέσεων τής Έλληνικῆς Πολιτείας πρός τό Οίκουμενικό Πατριαρχεῖο, καί πρός τήν Έκκλησία

τῆς Ἑλλάδος ὅπως καί τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος πρὸς τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο (αὐτὴ εἶναι μία συνέπεια ὄχι μόνο ἱστορική ἢ πολιτιστική ἀλλὰ καί δικαιοδοσιακή).

γ) Διασφαλίζει τὴν διοικητικὴ αὐτοτέλεια, τὸ Αὐτοκέφαλο καί τὸ αὐτοδιοίκητο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καί τὴν ὑπαγωγή της στό Σύνταγμα.

δ) Ὁριοθετεῖ τὴν παρέμβαση τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας σέ κάθε ἄλλη «γνωστή» θρησκεία ἢ θρησκευτικὴ κοινότητα, ὕστερα μάλιστα καί ἀπὸ τὴν ψήφισιν τοῦ ν. 4301/2014 *«Ὁργάνωση τῆς νομικῆς μορφῆς τῶν Θρησκευτικῶν κοινοτήτων καί τῶν ἐνώσεων τους στὴν Ἑλλάδα καί ἄλλες διατάξεις...»*.

4. Εἰδικότερα μέ τὴν συνταγματικὴ ἀναφορά τῶν Καταστατικῶν Κειμένων, τοῦ Τόμου τῆς Αὐτοκεφαλίας τοῦ 1850, τῆς Πατριαρχικῆς καί Συνοδικῆς Πράξης τοῦ 1928 καί τοῦ Καταστατικοῦ Χάρτου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ὁ συνταγματικός νομοθέτης παρέχει πληρέστερη προστασία στίς παραπάνω τριμερεῖς σχέσεις ἐνῶ τὰ Καταστατικά Κείμενα καθεαυτὰ ἀποτελοῦν τὰ ὅρια τῶν νομοθετικῶν ρυθμίσεων, οἱ ὁποῖες περιγράφουν τὴν ὀργανωτικὴ καί διοικητικὴ δομὴ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος σέ σχέση πρὸς τὴν Ἑλληνικὴ Πολιτεία, ὡς καί κάθε πράξη τῆς Ἐκκλησίας στὰ πλαίσια τῆς νομιμότητας καί τῆς κανονικότητας.

Ἐπιπλέον ἡ ἀναφορά τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας ὡς «ἐπικρατούσας» Θρησκείας τοῦ Κράτους, ἔστω καί ὑπὸ τὴν ἐρμηνεία τῆς ἐπίσημης Θρησκείας τοῦ Κράτους, ἀπαιτεῖ ἐπιβεβλημένη τιμὴ καί προστασία ἔναντι ὁποιασδήποτε ἄλλης κατ' εὐφημισμὸ «Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας» (παλαισημερολογικὲς ομάδες), ἢ ὁποία τιμὴ καί προστασία περιγράφεται ὑπὸ τοῦ συνταγματικοῦ νομοθέτου μέ συγκεκριμένους ὅρους:

α) Τὰ προαναφερθέντα Κανονιστικὰ Κείμενα (1850, 1928, ΚΧ).

β) Τὴν δογματικὴ ἐνότητα μέ τὴν ΜτΧ τῆς Κωνσταντινουπόλεως καί μέ κάθε ἄλλη ὁμόδοξη Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ, καί

γ) Τὴν τήρηση τῶν ἱερῶν κανόνων καί τῶν παραδόσεων, ἀφοῦ γιὰ τὴν Πολιτεία ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος στό σύνολό της, ὡς ὑποκείμενο θρησκευτικῆς ἐλευθερίας, ἀξιώνει ἀπὸ τό Κράτος τὸν σεβασμὸ τοῦ θεο-

λογικῷ καί ἐκκλησιολογικῷ της αὐτοπροσδιορισμοῦ ὡς Ὁρθοδόξου. Στό σημεῖο αὐτό θά πρέπει νά ληφθεῖ σοβαρά ὑπόψιν ὅτι τό ἴδιο τό Κράτος δέν ἔχει τά ἐκκλησιολογικά ἐκεῖνα κριτήρια διάκρισης μεταξύ Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καί ψευδο-Ὁρθοδόξου ἢ ὁποιουδήποτε ἄλλου ἐκκλησιαστικοῦ μορφώματος, τά ἴδια δέ τά προαναφερθέντα Καταστατικά Κείμενα τοῦ ἄρθρου 3 § 1 δίνουν στό ἴδιο τό Κράτος τή δυνατότητα ἐλέγχου καί ἐπιβεβαίωσης αὐτῆς τῆς διάκρισης καί τῆς διαφοροποίησης, κυρίως ὡς πρὸς τήν κανονικότητα ἢ μή κάθε ἐκκλησιαστικῆς κοινότητας, ἢ ὁποία ἐκπροσωπεῖ τήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία στήν Ἑλλάδα.

Μία «ἐπικρατοῦσα» Θρησκεία, ἔστω καί ὑπό τήν ἔννοια τῆς ἐπίσημης Θρησκείας τοῦ Κράτους, χωρίς τήν παραπάνω ἐγγύηση τοῦ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικοῦ στοιχείου τῆς ἐκκλησιολογικῆς της ταυτότητας καί τῆς αὐτοσυνειδησίας ἀλλά καί τῆς θεσμικῆς καί ἀνεγνωρισμένης λειτουργίας της ὡς Ὁρθοδόξου, δέν μπορεῖ νά ἀποτελεῖ γι' αὐτήν ἐγγύηση συνταγματικά κατοχυρωμένη. Ἄλλωστε τί σημαίνει καί τί συνεπάγεται ἡ ἀναγνώριση τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, ὡς «ἐπικρατούσης» ἢ ἐπίσημης Θρησκείας τοῦ Κράτους ἐάν αὐτή ἡ ἀναγνώριση δέν διασφαλίζει καί συγχρόνως δέν προκαλεῖ νομοθετικές συνέπειες γιά τό ἴδιο τό Κράτος;

Αὐτή ἡ ὀριοθέτηση τῆς παρεμβάσεως τῆς Πολιτείας, ἡ ἐγγύηση καί ἡ προστασία τῆς αὐτονομίας καί τοῦ αὐτοδιοικητοῦ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καθίσταται πληρέστερη καί ἰσχυρότερη μέ τά ἄρθρα 72 § 1 καί 43. Ἀφενός μέ τό ἄρθρο 72 § 1 ἀπαιτεῖται ἡ ψήφιση ἀπό τήν Ὀλομέλεια τῆς Βουλῆς τοῦ νόμου, μέ τόν ὁποῖον ρυθμίζονται τά θέματα πού περιγράφονται στό ἄρθρο 3, ἀφετέρου δέ μέ τό ἄρθρο 43 προβλέπεται εἰδικότερα ἡ παροχή εὐρύτερων δυνατῶν νομοθετικῶν ἐξουσιοδοτήσεων καί κανονιστικῶν ἀρμοδιοτήτων πρὸς τά ἴδια τά ὄργανα διοίκησης τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Ὑπό αὐτή τήν προοπτική θεωρῶ ὅτι διασφαλίζονται τόσο ὁ διοικητικός διαχωρισμός καί οἱ λεγόμενοι διακριτοί ρόλοι μεταξύ Ἐκκλησίας καί Κράτους, ὅσο καί τό χαρακτηριζόμενο ὡς σύστημα συναλληλίας ὡς πρὸς τίς μεταξύ τους σχέσεις.

5. Ὁ ἐσχάτως προβληθεῖς ἰσχυρισμός περί συνταγματικῆς κατοχύρωσης ἑνός πολυσήμαντου ὄρου, τῆς «θρησκευτικῆς οὐδετερότητας»

τοῦ Κράτους, ὡς ἔκφραση σεβασμοῦ τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας, δέν εἶναι δυνατόν νά προβληθεῖ ὡς ἐπιχείρημα ἐπιβεβαίωσης καί τῆς θρησκευτικῆς ἰσότητος, ἐπειδή ἤδη ὁ προαναφερθεῖς νόμος περί θρησκευτικῶν κοινοτήτων καί ὀργανώσεων δίνει κάθε δυνατότητα ἔκφρασης καί σεβασμοῦ τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας ὁποιοῦδήποτε ἄλλου θρησκευμάτος, στό πλαίσιο τῶν ἀρχῶν τῆς συνταγματικότητας, ἐξαλείφει δέ καί τήν ὁποιαδήποτε ἀντίληψη ἀφενός περί προνομοιακῆς μεταχείρισης τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας καί ἀφετέρου περί περιοριστικῆς δράσης τῶν ὑπολοίπων Ἐκκλησιῶν ἢ θρησκευτικῶν κοινοτήτων ἐντός τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπικράτειας.

Μία ἀναφορά θεσμική τῆς «θρησκευτικῆς οὐδετερότητας» τοῦ Κράτους ὑπονοεῖ τήν ὑπαρξη καί μιᾶς ἕτεροβαροῦς ἀντιμετώπισης τῶν ἄλλων θρησκευμάτων, γεγονός τό ὁποῖο δέν ἰσχύει, ἐνῶ συγχρόνως δέν διασφαλίζει καί τήν πραγματική διάσταση αὐτῆς τῆς «θρησκευτικῆς οὐδετερότητας». Ἡ πρόταση εἰσαγωγῆς τῆς ἔννοιας τῆς «θρησκευτικῆς οὐδετερότητας» τοῦ Κράτους πρέπει νά προσδιορισθεῖ κυρίως καί ὡς πρὸς τήν ἀσαφή πρόταση τῆς Αἰτιολογικῆς Ἐκθεσης «μέ ὅ,τι αὐτό συνεπάγεται κανονιστικά καί πρακτικά». Πρόκειται ὡς γνωστόν γιά ἕναν ὄρο ἀσαφή, χωρίς μονοσήμαντο νόημα καί συγκεκριμένο περιεχόμενο ἀλλά μέ ἀρκετές πολύσημες ἐρμηνεῖες. Κράτη πού διακηρῦσσουν στήν νομοθεσία τους ὅτι εἶναι «θρησκευτικά οὐδέτερα» παρουσιάζουν ἔντονες διαφοροποιήσεις ὡς πρὸς τήν ἀντιμετώπιση τῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων στό ἐσωτερικό τους δίκαιο, μέ χαρακτηριστικά παραδείγματα τή Γαλλία καί τή Γερμανία.

Ἀποτελεῖ τέλος λογικό ἀτόπημα ἡ συσχέτιση τῶν θεσμικῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καί Πολιτείας μέ τήν μισθοδοσία τοῦ κλήρου, ἀφοῦ καμμία σχέση δέν ἔχουν οἱ δύο αὐτές παράμετροι, πολλῶ δέ μᾶλλον μέ τόν διαθρυλούμενο «ἐξορθολογισμό τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καί Πολιτείας», ἐνῶ ἐξ ἀντιθέτου μπορεῖ νά ὀδηγήσει σέ ἐνίσχυση τῆς ἔννοιας τῆς «ἐπικρατούσας» Θρησκείας.

Ἡ μισθοδοσία τῶν κληρικῶν καί τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὑπαλλήλων ἀπό τό Κράτος δέν συνιστᾷ προνόμιο ἀλλά ὑποχρέωση τῆς Πολιτείας ἐναντι τῆς σχεδόν ὀλοκληρωτικῆς ἀφαίρεσης τῆς ἐκκλησιαστικῆς περι-

ουσίας, για την όποια ούδέποτε η Έκκλησία έλαβε από τό ελληνικό δημόσιο τά ώφειλόμενα ένω τό Κράτος την κατέχει και την έκμεταλλεύεται μέχρι σήμερα. Για τό λόγο αυτό και θεωρώ ότι η οποιαδήποτε «ιστορική συμφωνία» της 6ης Νοεμβρίου του έτους 2018 θά πρέπει να αποσυνδεθεί από τις καταστατικές, θεσμικές και συνταγματικές σχέσεις Έκκλησίας και Πολιτείας και να αντιμετωπιστεί στο πλαίσιο του κοινού δικαίου, εάν βεβαίως γίνει αποδεκτή από την Ίεραρχία της Έκκλησίας της Ελλάδος.

Η πρόταση αλλαγής του μισθολογικού και έργασιακού καθεστώτος των κληρικών και εκκλησιαστικών υπαλλήλων της Έκκλησίας της Ελλάδος, της Κρήτης και της Δωδεκανήσου δέν μπορεί επίσης να διαφοροποιείται από τό καθεστώς μισθοδοσίας των λειτουργών των άλλων ύφισταμένων θρησκευτικών μειονοτήτων έντός της Χώρας.

6. Τό θέμα λοιπόν της αναθεώρησης του πλαισίου των σχέσεων Έκκλησίας και Πολιτείας στο χώρο της ελληνικής επικράτειας είναι ένα θέμα πολυσύνθετο, πολύπλοκο, ευαίσθητο, πολυδιάστατο και δαιδαλώδες, εάν λάβουμε υπόψη μας ότι η διαμόρφωσή του δέν ήταν αποτέλεσμα μιας στιγμιαίας κατάστασης αλλά αποτελεί καρπό εξέλιξεων και διαμόρφωσης, ήδη από τό 1827 περίπου, για τόν λόγο αυτό δέν χρειάζονται ιδεοληπτικοί ένθουσιασμοί, έπιπολαιότητες, αυθορμητισμοί και άναρθρες κραυγές, οι όποιες πολλές φορές υπαγορεύονται από άλλα κίνητρα καθαρά ιδεολογικά. Η αναθεώρηση του συνταγματικού πλαισίου των σχέσεων Έκκλησίας και Πολιτείας είναι θέμα έθνικό, ιστορικό και πολιτιστικής ταυτότητας. Είναι θέμα ιδιοπροσωπείας, αυτοσυνειδησίας και ταυτότητας της Ελλάδας, όπως αυτά υπαγορεύονται από την ιστορική και πολιτιστική κληρονομιά του τόπου. Επίσης η εξαγγελθείσα αναθεώρηση του παραπάνω πλαισίου σχέσεως Έκκλησίας και Πολιτείας δέν είναι θέμα αναθεώρησης ενός και μόνο συνταγματικού άρθρου, αλλά απαιτεί προσέγγιση ενός μεγάλου, σέ όγκο και έκταση νομοθετημάτων, αφού κάθε χώρος του δημόσιου βίου στην ελληνική κοινωνία, δίνει και τό στίγμα της ιστορικής και πραγματικής συναλληλίας μεταξύ των δύο αυτών θεσμών, τό όποιο όμως δέν είναι δυνατόν να χαρακτηριστεί ως ένα σύστημα ρευστότητας και άπροσδιοριστίας!

Πιστεύω, λοιπόν, ότι δικαιοπολιτικά είναι και ώριμο και σκόπιμο να οργανωθεί ένας σοβαρός, πολυετής και ψύχραιμος διάλογος ανάμεσα στο Κράτος και την Έκκλησία, στα πλαίσια μιας διακομματικής Έπιτροπής, βασισμένος στον αμοιβαίο σεβασμό, στη βαθειά γνώση του χαρακτήρα της φύσης και της λειτουργίας των δύο θεσμών και στην πλήρη συνεκτίμηση όλων των ιστορικών, κοινωνικών, πολιτειολογικών, πολιτιστικών και εκκλησιολογικών δεδομένων που συνθέτουν το όλο πλαίσιο αναφοράς των σχέσεων τους χωρίς ακρότητες αλλά με νηφαλιότητα και ειλικρίνεια. Οί όραματισμοί του φιλοσόφου και κοινωνιολόγου Hobbes για ένα έκκοσμηκευμένο κράτος χωρίς θρησκεία και χωρίς Έκκλησία, ήταν απαραίτητοι στον ευρωπαϊκό χώρο, ιδιαίτερα μετά τη διάσπαση του δυτικοευρωπαϊκού χριστιανικού κόσμου εξαιτίας κυρίως της μεταρρύθμισης (θρησκευτικοί πόλεμοι-κοινωνική διάσπαση). Αυτή όμως η διάσπαση και οί κίνδυνοι ούδέποτε υπήρξαν στον έλλαδικό χώρο και οί απόψεις του, παρόλες τίς πιέσεις ούδέποτε εφαρμόστηκαν ούτε υίοθετήθηκαν τουλάχιστον μέχρι σήμερα.

ΟΜΙΛΙΑ

ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ

Καθηγητή Νομικής Σχολής ΑΠΘ, πρ. Αντιπροέδρου της Κυβέρνησης

Α. Η θρησκευτική ελευθερία ως θεμέλιο της συνταγματικής ρύθμισης των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας - Προσθέτει κάτι η ρητή αναφορά στο «ουδετερόθρησκο κράτος»;

Το Σύνταγμα δεν ρυθμίζει μόνον τη συγκρότηση και την άσκηση της κρατικής εξουσίας, ρυθμίζει πολύ περισσότερα πράγματα. Ρυθμίζει τη σχέση του Κράτους με την κοινωνία, τη σχέση του Κράτους με την οικονομία, τη σχέση του Κράτους με την Ευρωπαϊκή Ένωση και τη διεθνή κοινότητα. Στην πραγματικότητα μπορούμε να αντιληφθούμε το σημερινό εύρος της έννοιας του Κράτους ή των διακρατικών διαδικασιών και αρμοδιοτήτων παρακολουθώντας την εκτατική ιδιότητα που έχει το Σύνταγμα να συμπεριλαμβάνει στην ύλη του ολοένα και περισσότερα πράγματα. Ακόμη και εάν δεν είχαμε αυτήν την προϊστορία ως προς τη συνταγματική ρύθμιση των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας στην Ελλάδα, όπως την παρουσίασε ο Γιάννης Κονιδάρης προηγουμένως, θα έπρεπε να ανακαλύψουμε, είτε με ρητές συνταγματικές διατάξεις είτε ερμηνευτικά, τρόπους μέσω των οποίων το Σύνταγμα, αλλά το ίδιο ισχύει και για το Διεθνές Δίκαιο και για την ευρωπαϊκή έννομη τάξη, θα δίνει απαντήσεις στα ερωτήματα που σχετίζονται με το τι ισχύει ως Δίκαιο στις σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας. Άρα, δεν πρέπει να μας ξενίζει το γεγονός ότι σε ένα σύγχρονο ευρωπαϊκό κράτος υπάρχουν συνταγματικά προβλήματα, προβλήματα συνταγματικής πολιτικής και συνταγματικής ερμηνείας, που αφορούν τις σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας. *Η Εκκλησία είναι ένα πάρα πολύ ισχυρό φαινόμενο για να μείνει αρρυθμιστο συνταγματικά.* Δεν μπορεί να μείνει αρρυθμιστο συνταγματικά.

Άλλωστε, στην αφετηρία της θεωρίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων βρίσκεται, εν πολλοίς, η θρησκευτική ελευθερία. Αυτό συνομολογείται από όλους όσους έχουν ασχοληθεί με τα ζητήματα αυτά, ανεξαρτήτως ιδεολογικής και αξιακής κατεύθυνσης. Μπορεί στον πυρήνα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων τα ζητήματα της θρησκευτικής ελευθερίας εξίσου κρίσιμα με τα ζητήματα της ελευθερίας της κίνησης, που τελικά ολοκληρώνεται με τη μορφή της οικονομικής ελευθερίας, της ελευθερίας της αγοράς, της ελευθερίας της μετακίνησης, του εμπορίου, της παραγωγής, που βεβαίως είναι κι αυτή μία μορφή της ελευθερίας της σωματικής. Αντίστοιχα, η πνευματική ελευθερία σχετίζεται άμεσα με τη θρησκευτική ελευθερία, γιατί το ίδιο το κράτος, το λεγόμενο Βεστυφαιλικό, το κράτος που βρίσκεται ιστορικά στην αφετηρία του σύγχρονου ευρωπαϊκού κράτους, συγκροτείται σε σχέση με τη θρησκευτική του ταυτότητα. Άρα, *δεν μπορούμε να μιλήσουμε για τη θεωρία του κράτους, για τη θεωρία του Συντάγματος, για τη θεωρία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αγνοώντας τα θρησκευτικό φαινόμενο.*

Εστιάζοντας τώρα στο ισχύον Σύνταγμα της χώρας, η αλήθεια είναι ότι δεν θα ξεκινούσα από το άρθρο 3 μιλώντας για τις σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας, αλλά από το άρθρο 13, γιατί η θεμελιώδης διάταξη, η ρητά προσδιοριζόμενη στο άρθρο 110 § 1 του Συντάγματος, ως μη αναθεωρήσιμη διάταξη που ανήκει στον σκληρό πυρήνα του άρθρου 110, είναι το άρθρο 13 § 1 και όχι το άρθρο 3 του Συντάγματος. Η θρησκευτική ελευθερία είναι το πρώτο θεμέλιο, πριν το άρθρο 3, και της συνταγματικής ρύθμισης των σχέσεων Κράτους και Ορθόδοξης Εκκλησίας, αλλά και των σχέσεων Κράτους και όλων των άλλων θρησκειών, δογμάτων και εν γένει θρησκευτικών κοινοτήτων ή θρησκευτικών οντοτήτων και συσσωματώσεων.

Αυτό σημαίνει ότι πριν από εκκλησία της επικρατούσας θρησκείας, κατά το άρθρο 3, η Ορθόδοξη Εκκλησία –θα δούμε τι σημαίνει ο όρος αυτός– είναι πρωτίστως *υποκείμενο της θρησκευτικής ελευθερίας*. Για λόγους ιστορικούς, για λόγους κοινωνικούς, για λόγους παραδοσιακούς και, εν τέλει, για λόγους πρακτικούς -πληθυσμιακούς είναι το ογκωδέστερο και το ισχυρότερο, οργανωτικά και κοινωνικά, υποκείμενο της θρησκευτικής ελευθερίας. Εάν φαντασθούμε προς στιγμήν

ότι στο Σύνταγμά μας δεν υπάρχει καθόλου το άρθρο 3 και τα πάντα ρυθμίζονται στο άρθρο 13, αρκεί η Ορθόδοξη Εκκλησία να επικαλεσθεί και να αξιοποιήσει την ιδιότητά της ως φορέα της θρησκευτικής ελευθερίας για να διεκδικήσει και να παίξει ένα ρόλο, ο οποίος μπορεί να είναι, από πλευράς παρέμβασης κοινωνικής και πολιτικής, πολύ ισχυρότερος από το ρόλο που φαινομενικά της προσδίδει ο χαρακτηρισμός της ως εκκλησίας της επικρατούσας θρησκείας στο άρθρο 3 § 1 του Συντάγματος.

Αυτή η προσέγγιση μας επιτρέπει να κατανοήσουμε κάτι το οποίο είναι πάρα πολύ απλό, ότι οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας, ανεξαρτήτως της τυπολογίας που ακολουθούμε, η οποία σε πολύ μεγάλο βαθμό είναι αιχμάλωτη στερεοτύπων, είναι σχέσεις συνταγματικά ρυθμισμένες. Και είναι σχέσεις συνταγματικά ρυθμισμένες σε μία πολιτικά και κοινωνικά φιλελεύθερη βάση, γιατί *ο βασικός κανόνας που διέπει τις σχέσεις αυτές είναι η θρησκευτική ελευθερία και η θρησκευτική ισότητα*. Το άρθρο 13 του Συντάγματος πρέπει, βεβαίως, πάντα να ερμηνεύεται και σε συνδυασμό με το άρθρο 4 που κατοχυρώνει κάθε εκδοχή ισότητας, άρα και τη θρησκευτική ισότητα.

Άλλωστε, τα Συντάγματα τώρα πια δεν είναι Συντάγματα κυρίαρχα, είναι Συντάγματα που ανήκουν σε έναν πολυεπίπεδο συνταγματισμό, είναι Συντάγματα όχι εθνικών κρατών που έχουν ψευδαισθηση κυριαρχίας, επάρκειας και αυτοαναφορικότητας, αλλά είναι Συντάγματα «κρατών-μελών» που μετέχουν στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, μετέχουν στην ολοκλήρωση της ευρύτερης Ευρώπης στο επίπεδο του Συμβουλίου της Ευρώπης και της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, μετέχουν στη διεθνή κοινότητα, στην οποία, βεβαίως, προστατεύονται με πολλούς και διάφορους τρόπους τα ανθρώπινα δικαιώματα. Γιατί υπάρχει και το σύστημα προστασίας του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, το οποίο το υποβαθμίζουμε λόγω της μεγάλης πρακτικής δύναμης που έχει το ευρωπαϊκό σύστημα προστασίας και, κυρίως, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

Άρα, μιλάμε για ένα σύστημα συνταγματικά ρυθμισμένων σχέσεων που διέπεται, πρωτίστως, από το άρθρο 13. Το άρθρο 13 ερμηνεύεται

σε συνδυασμό με το άρθρο 4 –θρησκευτική ελευθερία και ισότητα– και τα δύο μαζί ερμηνεύονται στο πλαίσιο αυτού του πολυεπίπεδου συνταγματισμού υπό το πρίσμα και την επιρροή της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, του Ευρωπαϊκού Ενωσιακού Δικαίου και γενικότερα του Διεθνούς Δικαίου των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Άρα, είμαστε υποχρεωμένοι να προβαίνουμε διαρκώς σε αυτό που λέγεται σύμφωνη με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, σύμφωνη με το Ευρωπαϊκό Ενωσιακό Δίκαιο και σύμφωνη με το Διεθνές Δίκαιο ερμηνεία του Συντάγματος, για να αποφύγουμε δυσάρεστες και, ενίοτε, αδιέξοδες τριβές μεταξύ του γράμματος του Εθνικού Συντάγματος και του γράμματος του Διεθνούς ή Ευρωπαϊκού Δικαίου. Ενώ η εναρμόνιση είναι πάρα πολύ εύκολη και σε αυτή μας καθοδηγεί, βεβαίως, ο τεράστιος πλούτος της νομολογίας, πρωτίστως του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

Στη νομολογία, λοιπόν, του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου βεβαίως και αναδεικνύεται η έννοια του θρησκευτικά ουδέτερου κράτους, μία έννοια που δεν υπάρχει ρητά καταγεγραμμένη ούτε στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου ούτε στο Χάρτη Θεμελιωδών Ελευθεριών. Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου κατοχυρώνει, όπως και το Ελληνικό Σύνταγμα, τη θρησκευτική ελευθερία (άρθρο 9). *Από τη θρησκευτική ελευθερία συνάγεται νομολογιακά και η υποχρέωση ουδετερότητας του Κράτους*, η οποία όμως, όπως ρητά λέει το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, δεν προδικάζει το σύστημα σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας που επιλέγει κάθε κράτος-μέρος της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Άρα, ενώ κατοχυρώνεται η θρησκευτική ελευθερία στο επίπεδο της «Μεγάλης Ευρώπης» των 47 κρατών-μελών του Συμβουλίου της Επικρατείας, ενώ υπάρχει υποχρέωση θρησκευτικής ουδετερότητας, δεν υπάρχει ένα συγκεκριμένο σύστημα σχέσεων ή συγκεκριμένο σύστημα χωρισμού. Υπάρχουν χώρες με επίσημη κρατική θρησκεία, υπάρχουν χώρες στις οποίες υπάρχει *laïcité* –απόλυτος διαχωρισμός– και υπάρχουν χώρες όπου οι σχέσεις διαρρυθμίζονται σε ένα ενδιάμεσο επίπεδο, πάντα υπό το πρίσμα της θρησκευτικής ελευθερίας, όπως την ερμηνεύει το Δικαστήριο του Στρασβούργου.

Εάν θέλαμε να απλουτεύσουμε τα πράγματα, έναν τεράστιο όγκο θεμάτων που έχουν τεθεί τις τελευταίες δεκαετίες ενώπιον του Δικαστηρίου από 47 διαφορετικές κοινωνίες, από 47 διαφορετικά πολιτικά συστήματα, από 47 εναλλασσόμενες συγκυρίες, εθνικές και ευρωπαϊκές, θα λέγαμε ότι ουδετερότητα σημαίνει «μη καταπίεση» των θρησκευτικών οντοτήτων, σημαίνει «μη προτίμηση» και, σπανίως, σημαίνει αποκλεισμό από το δημόσιο χώρο, αν και η πιο πρόσφατη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου δεν αποκλείει τις θρησκευτικές οντότητες από τον δημόσιο χώρο. Αναφέρομαι στη γνωστή απόφαση *Lautsi* για το σταυρό στις σχολικές τάξεις στην Ιταλία από το Μεγάλο Τμήμα, από την Ολομέλεια του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (βλ. JULI RINGELHEIM, «*State Religious Neutrality as a Common European Standard? Reappraising the European Court of Human Rights Approach*», *Oxford Journal of Law and Religion*, 2017, 0, 1-24).

Άλλωστε, ακόμη και σε μία χώρα η οποία είναι παραδοσιακά ουδέτερη θρησκευτικά και οικοδομήθηκε ως ομοσπονδιακό σύστημα στη θρησκευτική ουδετερότητα, που είναι οι Ηνωμένες Πολιτείες, θρησκευτική ουδετερότητα δεν σημαίνει σε καμία περίπτωση αποκλεισμός του θρησκευτικού φαινομένου από τον δημόσιο χώρο. Μπορεί να μην κάνει αγιασμό η Ιερά Σύνοδος στην έναρξη της Συνόδου του Κογκρέσου, αλλά οργανώνεται λειτουργία στον Εθνικό Καθεδρικό Ναό της Ουάσιγκτον, στον οποίο μπορούν να πάνε οι βουλευτές ή οι γερουσιαστές που θέλουν. Δεν ορκίζει ο Αρχιεπίσκοπος τον Πρωθυπουργό, αλλά ο Πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών ορκίζεται επί της Βίβλου και οι πάστορες της δικής του επιλογής –γιατί όλοι, πλην του John Kennedy, είναι Προτεστάντες, ένας ήταν Καθολικός στην ιστορία των Ηνωμένων Πολιτειών και αυτός δολοφονήθηκε– αναπέμπουν ευχές.

Άρα, η έννοια της θρησκευτικής ουδετερότητας είναι πολύ πιο ευέλικτη και πολύ πιο γενική από ό,τι νομίζει κανείς διά γυμνού οφθαλμού, πάντως αυτή είναι η νομολογία του ΕΔΔΑ, που σημαίνει ότι η συζήτηση για το εάν πρέπει να προστεθεί αυτή η ρήτρα, όχι βεβαίως στο άρθρο 3 αλλά στο άρθρο 13, είναι, κατά τη γνώμη μου, απολύτως περιττή, διότι, ούτως ή άλλως, η έννοια αυτή απορρέει από την

έννοια της θρησκευτικής ελευθερίας, δεν προσθέτει σε αυτήν, συνάγεται ερμηνευτικά από αυτήν.

Το ερώτημα είναι, μήπως όλα αυτά που λέμε οδηγούνται σε έναν ερμηνευτικό περιορισμό, νομοθετικό, πρακτικό περιορισμό, με επίκληση του άρθρου 3, με επίκληση της έννοιας της επικρατούσας θρησκείας; Μήπως αυτό που λέει η πλειοψηφία της επιστήμης, ότι η έννοια της επικρατούσας θρησκείας είναι μία περιγραφική έννοια που παραπέμπει στη θρησκεία της πλειονότητας του ελληνικού λαού, δεν γίνεται δεκτό από τη νομολογία; Πράγματι, προσφάτως, έχουμε νομολογιακά δείγματα τα οποία διαφέρουν από την αντίληψη που επικρατεί στην Επιστήμη. Η απόφαση της Ολομέλειας του Συμβουλίου Επικρατείας για το μάθημα των θρησκευτικών, η τελευταία, η περυσινή, είναι μία απόφαση η οποία θέτει τεράστια ερμηνευτικά προβλήματα. Διότι ενώ το προοίμιο δεν έχει κανονιστικό περιεχόμενο και είναι πανηγυρικό κατάλοιπο της Διακήρυξης της Ανεξαρτησίας, του προοιμίου της Διακήρυξης της Ανεξαρτησίας του 1822, της Διακήρυξης της Επιδαύρου. Ενώ η έννοια της επικρατούσας θρησκείας δεν μπορεί να οδηγήσει σε αποκλίσεις από τη θρησκευτική ελευθερία και ισότητα, το κανονιστικό περιεχόμενο που η επικρατήσασα άποψη προσέδωσε στις έννοιες αυτές –και τα πάντα στο Σύνταγμα μπορεί να προσλάβουν ξαφνικά κανονιστικό περιεχόμενο, ακόμη και τα σημεία στίξης– είναι διαφορετικό από αυτό που υποστηρίζουμε εμείς επιστημονικά.

Για αυτό έχω πει, ήδη από το 2006, ότι όλα αυτά μπορούν να αντιμετωπισθούν με μία μινιμαλιστική μέθοδο, με *την προσθήκη μίας ερμηνευτικής δήλωσης* κάτω από το άρθρο 3, που θα λέει, πάρα πολύ απλά, ότι το άρθρο 3 δεν μπορεί να θεμελιώσει αποκλίσεις από τη θρησκευτική ελευθερία και τη θρησκευτική ισότητα. Αυτό θα έλυνε με μία επέμβαση η οποία είναι εξαιρετικά οικονομημένη- και δεν εκφράζει τη θεία οικονομία, αλλά την οικονομία του αναθεωρητικού νομοθέτη- όλο αυτό το πρόβλημα το οποίο, πράγματι, δημιουργείται (βλ. ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, *Οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας*, β' έκδοση, Παρατηρητής, 2000· ο ΙΔΙΟΣ, *Συνταγματική αυτοσυνειδησία ή αναθεωρητικός οίστρος*; Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2006, σ. 71 επ. και τις μελέτες που συγκροτούν το κεφάλαιο VIII του πρόσφατου βιβλίου

μου, ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, *Η Δημοκρατία μεταξύ συγκυρίας και Ιστορίας. Προσδοκίες και κίνδυνοι από την αναθεώρηση του Συντάγματος*, Εκδόσεις Πατάκη, 2018, σ. 421 επ.).

Πράγματι έχει δίκιο και η κα Χριστοδουλοπούλου που λέει ότι στο Σύνταγμα υπάρχουν στοιχεία που αποκλίνουν από την ουδετερότητα, και ο θρησκευτικός όρκος και το άρθρο 16 § 2 ενδεχομένως για τους σκοπούς της εκπαίδευσης, θα μπορούσε να θεωρηθεί τέτοια διάταξη. Θα μπορούσε, όμως και να μη θεωρηθεί εάν, όπου προβλέπεται θρησκευτικός όρκος, νοείται η κατ' επιλογή του ενδιαφερομένου επίκληση της τιμής και της συνείδησής του, γιατί δεν νοείται «πολιτικός όρκος», ή θα μπορούσε, πράγματι, σκοπός της παιδείας να μην είναι η καλλιέργεια άλλης πεποίθησης από την πεποίθηση των γονέων, ώστε το άρθρο 16 § 2 να εναρμονισθεί με αυτό που λέει το άρθρο 2 του πρώτου Προσθέτου Πρωτοκόλλου της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, που αναθέτει στους γονείς το δικαίωμα να προσδιορίζουν τον θρησκευτικό ή φιλοσοφικό καταρτισμό των τέκνων τους. Αυτό, λοιπόν, δεν είναι αρμοδιότητα της πολιτείας, άρα δεν είναι ούτε πεδίο του Συντάγματος ούτε πεδίο της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, αλλά είναι στοιχείο της ανατροφής, είναι στοιχείο της σχέσης γονέων και τέκνων, είναι δηλαδή κάτι που ανήκει στον σκληρό πυρήνα της ιδιωτικότητας και προστατεύεται ως τέτοιο με απόλυτο φιλελευθερισμό, θρησκευτικό και φιλοσοφικό, ώστε εάν δεν θέλει ο γονέας να μην παρακολουθεί το παιδί του κανένα μάθημα, ούτε θρησκευολογικό ούτε φιλοσοφικό. Αυτό έχει πει η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (βλ. ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, όπ. π., 2018, σ. 459 επ.).

Άρα και τη διάταξη του άρθρου 16 § 2 την παρερμήνευσε η τελευταία απόφαση περί Θρησκευτικών της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας. Δεν την ερμήνευσε υπό το πρίσμα του άρθρου 2 του πρώτου Προσθέτου Πρωτοκόλλου της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και της σχετικής νομολογίας. Όμως εν τέλει, μέσα από τις επάλληλες αιτιολογίες, στη θρησκευτική ισότητα θεμελιώνει την κρίση της η απόφαση αυτή, η περιβόητη, για τα θρησκευτικά. Διότι το τελικό επιχείρημα είναι ότι δεν μπορεί να υπάρξει

ομολογιακό μάθημα για τους Μουσουλμάνους ή τους Καθολικούς μαθητές και όχι για τους Ορθοδόξους. Ενώ η απάντηση σε αυτό το τεχνητό δίλημμα είναι ότι, εάν δεν θέλουν οι γονείς που εμφανίζονται ως Καθολικοί για τα παιδιά τους δεν υφίστανται καθολικό δογματικό μάθημα. Και οι Μουσουλμάνοι το ίδιο, δεν έχουν καμία απολύτως υποχρέωση να παρακολουθούν τα μαθήματα του ιεροδιδασκάλου στα σχολεία της μειονότητας στη Θράκη. Άρα, είναι απολύτως αντιστρέψιμο το επιχείρημα αυτό.

B. Η προοπτική της αναθεωρητικής διαδικασίας - Τι θα γίνει στην επόμενη Βουλή;

Όμως ας πάμε πρακτικά στο μέλλον της αναθεώρησης. Το μέλλον της αναθεώρησης υπαγορεύεται από τους αριθμούς. *Η αναθεώρηση ή είναι συναινετική και μεταπλειοψηφική ή δεν υπάρχει.* Για την ακρίβεια, όπως έχω πει πολύ πρόσφατα και θα με συγχωρέσετε που το επαναλαμβάνω, εάν δεν υπάρχει συναίνεση και πολιτικός πολιτισμός, η αναθεώρηση δεν είναι ούτε αναγκαία, ευτυχώς, ούτε εφικτή. Άρα, εφόσον οι διατάξεις αυτές εισάγονται με απλή πλειοψηφία στην επόμενη Βουλή την αναθεωρητική, αυτή που θα συντελέσει ή δεν θα συντελέσει την αναθεώρηση, απαιτείται πλειοψηφία 180 ψήφων. Με δεδομένες τις θέσεις των κομμάτων και με δεδομένη την πρόγνωσή μας για το συσχετισμό της επόμενης Βουλής, μείζονα αναθεώρηση στο άρθρο 3 δεν μπορεί να επέλθει. Μπορεί να καταργηθεί η παράγραφος 3 για το κείμενο της Αγίας Γραφής, που είναι παρέμβαση στα δογματικά θέματα της Εκκλησίας της Ελλάδος και δεν πρέπει να υπάρχει καν η διάταξη αυτή. Ο καθένας προσδιορίζει τα ιερά του κείμενα όπως θέλει, εφόσον είναι υποκείμενο της θρησκευτικής ελευθερίας.

Μπορεί να εισαχθεί η Αρχή της ουδετερότητας ως δήλωση στο άρθρο 3; Κατά τη γνώμη μου, όχι. Χρειάζεται; Όχι, υπερκαλύπτεται από το άρθρο 13. Μπορεί να ισορροπήσει αυτή η συζήτηση στην προσθήκη ερμηνευτικής δήλωσης, όπως αυτή που περιέγραφα προηγουμένως, ότι το άρθρο 3 δεν μπορεί να θεμελιώσει αποκλίσεις από τη θρησκευτική ελευθερία και τη θρησκευτική ισότητα; Αυτό, κατά τη γνώμη μου, είναι αναγκαίο, αλλά αυτό, κατά τη γνώμη μου, είναι και

το maximum στο οποίο θα μπορούσε, με βάση τις προγνώσεις μου τις πολιτικές, να πάει η επόμενη Βουλή, η αναθεωρητική.

Όμως το άρθρο 3 εισάγει και ένα δεύτερο σύστημα σχέσεων, πέραν αυτού για το οποίο σας μίλησα τώρα, το οποίο είναι ένα σύστημα συνταγματικά ρυθμισμένων σχέσεων με τα υποκείμενα της θρησκευτικής ελευθερίας στο πεδίο εφαρμογής της ελληνικής συνταγματικής τάξης. Υπάρχει ένα σύστημα ομοταξίας μεταξύ Ελληνικού Κράτους και Οικουμενικού Πατριαρχείου ως νομικού προσώπου Διεθνούς Δημοσίου Δικαίου. Έχουμε πει κι άλλη φορά σε παρόμοιες συνάξεις ότι με μία εντυπωσιακή απλότητα, καταλυτική, στην τελευταία απόφαση (Σ.τ.Ε. 1999/2018) για το Κήμα Προμπονά το Δ' Τμήμα του Συμβουλίου της Επικρατείας, υπό την Προεδρία του παρευρισκομένου Επιτίμου Προέδρου του Συμβουλίου Επικρατείας, του κ. Χρ. Ράμμου, καταγράφοντας τους διαδίκους χαρακτήρισε, και ορθά, το Οικουμενικό Πατριαρχείο, που είναι διάδικος, ως νομικό πρόσωπο Διεθνούς Δημοσίου Δικαίου.

Εμείς έχουμε προφανές έννομο συμφέρον –έννομο συμφέρον με την πολιτική, τη διεθνοπολιτική έννοια του όρου– να βοηθήσουμε και να διατηρήσουμε και να προστατεύσουμε τη διεθνή οντότητα του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Του Οικουμενικού Πατριαρχείου ως Μεγάλη Εκκλησία που προσδίδει την ταυτότητά της στην κατ' Ελλάδα Ορθόδοξη Εκκλησία. Γιατί η Ορθόδοξη Εκκλησία προσδιορίζεται και ταυτοποιείται ως κατ' Ελλάδα Εκκλησία μόνον εάν είναι εκκλησιολογικά και δογματικά ενωμένη με τη Μεγάλη του Χριστού Εκκλησία εν Κωνσταντινουπόλει –άρθρο 3 § 1– αλλιώς δεν προσδιορίζεται η ταυτότητα της Εκκλησίας αυτής ως Εκκλησίας της επικρατούσας θρησκείας ή ως Οικουμενικού Πατριαρχείου, όπως είναι η διατύπωση στο άρθρο 105 για το Άγιον Όρος, όπου πια η ομοταξία αυτή είναι προφανής, γιατί ο Καταστατικός Χάρτης τού Αγίου Όρους ψηφίζεται από τις κυρίαρχες Μονές και κυρώνεται ισοτίμως από τη Βουλή των Ελλήνων και το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Άρα, *το Οικουμενικό Πατριαρχείο είναι και διεθνής παράγων που μετέχει στο ελληνικό νομοθετικό γίγνεσθαι.*

Φυσικά υπάρχει και το άρθρο 18, που ανέφερε ο άγιος Μεσσηνίας, το οποίο αφορά το αναπαλλοτρίωτο των Πατριαρχικών και Σταυροπη-

γιακών Μονών, δηλαδή των Βλατάδων και της Αγίας Αναστασίας της Φαρμακολυτρίας, ενώ η περιουσία των άλλων Πρεσβυγενών Πατριαρχείων και της Ιεράς Μονής του Σινά είναι συλλήβδην αναπαλλοιρίωτη. Άρα, έχει πολύ μεγάλη σημασία να προστατεύσουμε το κύρος και την οντότητα του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

Υπό την έννοια αυτή, η πολλαπλότητα των εκκλησιαστικών καθεστώτων, στην οποία αναφέρθηκε προηγουμένως ο κ. Κονιδάρης, δεν είναι απλά και μόνο ένα κανονικό ζήτημα μεταξύ Εκκλησίας της Ελλάδος και Οικουμενικού Πατριαρχείου, αλλά είναι και ένα συνταγματικό ζήτημα και ένα διεθνοπολιτικό ζήτημα που αφορά τη σχέση της Ελληνικής Πολιτείας με το Οικουμενικό Πατριαρχείο και τη διεθνή οντότητα του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Πώς θέλουμε να το αναγνωρίζουν διεθνώς, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο της Ευρώπης, άλλες κυβερνήσεις, και να μην το κάνει αυτό, πρωτίστως, η Ελληνική Δημοκρατία, αλλά και να μην το κάνει αυτό, πρωτίστως, η Εκκλησία της Ελλάδος.

Ποια Εκκλησία της Ελλάδος; Η αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος του 1850, που είναι αυτοκέφαλη δυνάμει του Τόμου και η Εκκλησία της Ελλάδος που εμπεριέχει την αυτοκέφαλη Εκκλησία του 1850 και τις Μητροπόλεις των νέων χωρών και που όλη μαζί, ως άλλη οντότητα, είναι αυτοκέφαλη κατά τους όρους της Πράξης του 1928. Άρα, υπάρχουν στο άρθρο 3 δύο διαφορετικές αυτοκέφαλες οντότητες, με διαφορετική ποιότητας αυτοκεφαλία, αναγνωριζόμενη συνταγματικά. Αλλά και κανονικά ισχύει αυτό, όπως ισχύουν και οι περαιτέρω διακρίσεις των άλλων εκκλησιαστικών καθεστώτων. Αυτό είναι το πλαίσιο το συνταγματικό.

Γ. Η συσχέτιση της διαδικασίας αναθεώρησης του Συντάγματος με τη συμφωνία Κράτους και Εκκλησίας για την εκκλησιαστική περιουσία και τη μισθοδοσία του κλήρου.

Επειδή με επαναφέρει στην τάξη η κα Αντωνιάδου, θα σας πω μόνον τους τίτλους της άποψής μου για την περιβόητη «συμφωνία» Εκκλησίας και πολιτείας, Αρχιεπισκόπου και Πρωθυπουργού, όπως αποτυπώνεται στο κοινό ανακοινωθέν της 6ης Νοεμβρίου του 2018. Καταρχάς, θεωρώ

ότι τώρα, που η αναθεώρηση του άρθρου 3 έχει προσλάβει άλλες διαστάσεις και έχει άλλες προοπτικές, έχει χαθεί το αντίβαρο της Συμφωνίας. Διότι τώρα που δεν υπάρχει η πίεση της αναθεώρησης, γιατί πρέπει να θεωρηθεί επείγον ζήτημα ή συμφέρον ζήτημα και για ποιον από τους δύο, η ρύθμιση των ζητημάτων της εκκλησιαστικής παρουσίας και της μισθοδοσίας του κλήρου. Για ποιο λόγο;

Τα ζητήματα της εκκλησιαστικής παρουσίας ταλανίζουν τη σχέση Κράτους και Εκκλησίας από το 1829, από το ΙΑ΄ ψήφισμα της Δ΄ Εθνοσυνέλευσης. Μήπως είχαμε σημαντικές αλλαγές τα τελευταία χρόνια; Είχαμε λοιπόν τα τελευταία χρόνια σημαντικότερες αλλαγές. Το 2014 είναι μία χρονιά καταλυτική για το νομικό καθεστώς της εκκλησιαστικής παρουσίας, διότι αναγνωρίστηκαν, με το άρθρο 57 του νόμου 4301/2014 περί θρησκευτικών κοινοτήτων, οι τίτλοι κυριότητας των Μονών και των άλλων εκκλησιαστικών νομικών προσώπων, όπως οι τίτλοι αυτοί απορρέουν από το νόμο του 1930, τη Συμφωνία του 1952, τη Συμφωνία του 1968 και κατ' ακολουθίαν τη Συμφωνία του 1988, μετά το νόμο Τρίτην και πριν την απόφαση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Το άρθρο 57 έχει σημαντική επίπτωση στο τι σημαίνει πρακτικά εκκλησιαστική παρουσία (βλ. το ΑΠ 5647/11.11.2014 εγκύκλιο σημείωμα της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος). Επίσης, εκκλησιαστική παρουσία τίνων; Γιατί υπάρχει πολλαπλότητα των εκκλησιαστικών νομικών προσώπων. Όταν μιλάμε για μία σύμβαση και ορισμένοι επικαλούνται ως κύριο επιχείρημα το γεγονός ότι θα έχουμε σύμβαση και όχι μόνο νόμο, πρέπει να σας πω ότι κυρωτικούς νόμους των συμβάσεων είχαμε σε όλες τις συμφωνίες Κράτους - Εκκλησίας που έχουν προηγηθεί.

Τι έδειξε, λοιπόν, η απόφαση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου το 1994 (*«Ιερές Μονές κατά Ελλάδος»*); Ότι όσες Μονές δεν υπέγραψαν τη Σύμβαση (της 11.5.1988 που κυρώθηκε με το άρθρο 1 Ν. 1811/1988 μετά την σύγκρουση που προκάλεσε ο Ν. 1700/1987 που κρίθηκε σύμφωνος με το Σύνταγμα με την Σ.τ.Ε. 5057/1987 της επαμελούς σύνθεσης του Γ΄ τμήματος) είχαν ισχυρότερη νομική θέση από τις Μονές που υπέγραψαν τη Σύμβαση. Δεν θέλω να αναφερθώ τώρα στη θεωρία της νομοθετικής κύρωσης των

διοικητικών συμβάσεων και στο εάν η Σύμβαση αυτή είναι διοικητική, αλλά η νομοθετική κύρωση δεν σημαίνει κάτι το ιδιαίτερο. Αλλά ούτε και το γεγονός ότι συνάπτεται σύμβαση και ακολουθεί νομοθετική κύρωση αντί της μονομερούς νομοθετικής ρύθμισης σημαίνει κάτι το ιδιαίτερο πρακτικά. Η ρύθμιση του άρθρου 57 Ν. 4301/2014 είναι μονομερώς νομοθετική. Μετά τη σύμβαση του 1988, όπως είπαμε, οι Μονές που δεν μετείχαν στη σύμβαση είχαν ισχυρότερη νομική θέση στο Στρασβούργο. Μάλιστα, τελικώς, οι Μονές της Εκκλησίας της Ελλάδος, οι οποίες είναι νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου, εμφανίσθηκαν και διεκδίκησαν τα δικαιώματά τους ως ιδιωτικές οντότητες, ως NGOs, ως μη κυβερνητικές οργανώσεις. Άρα, κινήθηκαν με βάση το άρθρο 13 του Συντάγματος και το άρθρο 9 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, όχι με βάση το άρθρο 3 και την ιδιότητά τους ως νομικών προσώπων της εκκλησίας της επικρατούσας θρησκείας.

Προσθέτω, με τη μεγαλύτερη δυνατή συντομία, ότι η συγκρότηση ενός ταμείου αξιοποίησης ακινήτων «διαμφισβητούμενης» μεταξύ Εκκλησίας και Δημοσίου κυριότητας προϋποθέτει ότι δεν υπάρχουν διεκδικήσεις τρίτων, ότι είναι προφανές τουλάχιστον το ποιος ασκεί τη νομή, ότι θα επιλυθούν τα προβλήματα της κτηματογράφησης, ότι θα επιλυθούν οι τυχόν εκκρεμότητες χρήσεων γης και πολεοδομικού και δασολογικού χαρακτήρα, ότι θα συμπράξουν όλα τα εμπλεκόμενα επιμέρους εκκλησιαστικά νομικά πρόσωπα (μητροπόλεις, ενορία-κοινότητες, ναοί, ιερές μονές κ.ο.κ.) και κυρίως ότι θα υπάρχει ασφάλεια δικαίου για τους επενδυτές και γενικότερα τους αντισυμβαλλόμενους του ταμείου που θα ενδιαφερθούν να μετάσχουν στην αξιοποίηση της περιουσίας αυτής. Σοβαρά προβλήματα υπάρχουν ως προς ακίνητα αποσαφηνισμένης και μη αμφισβητούμενης κυριότητας. Τα προβλήματα πολλαπλασιάζονται όταν αμφισβητείται αυτή καθεαυτή η κυριότητα. Η Εταιρεία Αξιοποίησης Εκκλησιαστικής Ακίνητης Περιουσίας - Ε.Α.Ε.Α.Π που ιδρύθηκε με το Ν. 4182/2013 (άρθρα 83-88) με τη συμμετοχή του Δημοσίου και της Αρχιεπισκοπής Αθηνών «για την αξιοποίηση ακινήτων επί των οποίων διατηρεί περιουσιακά δικαιώματα η ΙΑΑ ή νομικά πρόσωπα ή φορείς που υπάγονται στη δικαιοδοσία

της» δεν ενεργοποιήθηκε ουσιαστικά και αυτό δείχνει το μέγεθος των δυσκολιών.

Πάντως μετά την απόφαση του ΕΔΔΑ του 1994 δεν υπήρξε, εξ όσων γνωρίζω, κύμα ατομικών προσφύγων εκκλησιαστικών νομικών προσώπων για την προστασία της περιουσίας τους. Άλλωστε αυτό θα προϋπέθετε εξάντληση των εσωτερικών ένδικων μέσων (σχετικά με την αναγνώριση ή τη διεκδίκηση κυριότητας, την άρση περιοριστικών μέτρων κατά το άρθρο 18 § 3 Συντ., την ανάκληση ρυμοτομικών απαλλοτριώσεων ή απαλλοτριώσεων ακινήτων που δεν διατέθηκαν για τον σκοπό της απαλλοτριώσεως, την αποζημίωση για στέρηση της χρήσης και κάρπωσης, την κτηματογράφηση κ.ο.κ.) και βεβαίως δικαιοδοσία του ΕΔΔΑ *ratione temporis*. Πρέπει συνεπώς σε κάθε περίπτωση να αποσαφηνισθεί τι σημαίνει διαμφισβητούμενη περιουσία (πρβλ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗΣ, *Η περιουσία των Ορθοδόξων Εκκλησιών στην Ελλάδα*, Πρότυπες Θεσσαλικές Εκδόσεις, 2007).

Έρχομαι στη μισθοδοσία του κλήρου. Παρέλκει να αναφερθώ στα υφιστάμενα διεθνώς συστήματα κρατικής ενίσχυσης των εκκλησιών και γενικότερα των θρησκευτικών κοινοτήτων, στα παραδείγματα κρατών με καθεστώς επίσημης ή κρατικής θρησκείας και στα συστήματα μισθοδοσίας κληρικών από το κράτος ή κρατικής συμμετοχής στη σχετική δαπάνη. Ακόμη και η σύνδεση της μισθοδοσίας του κλήρου με αποζημίωση για παλαιότερες απαλλοτριώσεις υπάρχει σε ομόσπονδα γερμανικά κράτη (βλ. σχετικά ΣΩΤΗΡΗ ΜΗΤΡΑΛΕΞΗ, *Σχέσεις Εκκλησίας - Κράτους. Τι συμβαίνει στην Ευρώπη. Τι συμβαίνει στην Ελλάδα. Μισθοδοσία, περιουσία, φορολογία, θρησκευτικά*, Αρμός, 2019, στο οποίο περιλαμβάνεται και μελέτη του ΑΓΓΕΛΟΥ ΧΡΥΣΟΓΕΛΟΥ, «Οι οικονομικές διαστάσεις των σχέσεων Εκκλησίας - Κράτους. Φορολόγηση και χρηματοδότηση της Εκκλησίας από το Κράτος στην Ελλάδα και στην Ευρώπη», σ. 61 επ. Αναλυτική παρουσίαση των απόψεών του είχε κάνει ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος Ιερώνυμος στην εισήγησή του προς την Ιεραρχία της Εκκλησίας της Ελλάδος στις 4.10.2016).

Στην Ελλάδα εν έτει 2019 πρέπει άραγε να συνδέεται η μισθοδοσία του κλήρου από το κράτος με την εκκλησιαστική περιουσία και

τα ποσά που καταβάλλει το κράτος πρέπει να θεωρούνται «αφηρημένη αποζημίωση» σε σχέση με παλαιότερες απαλλοτριώσεις ή γενικότερα «αφαιρέσεις» της κυριότητας εκκλησιαστικών ακινήτων; Αυτός ο συσχετισμός δεν είχε γίνει ποτέ νομοθετικά, παρά μόνον το 1829 με το ΙΑ΄ ψήφισμα της Δ΄ Εθνικής Συνέλευσης στο οποίο αναφέρθηκα. Δεν έγινε σε καμία άλλη περίπτωση. Δεν έγινε στον Α.Ν. 536/1945 (Φ.Ε.Κ. Α΄ 226) που τον επέβαλε ο Δαμασκηνός ως Αρχιεπίσκοπος και Αντιβασιλεύς, δεν έγινε στις μεταγενέστερες τροποποιήσεις του νόμου αυτού και δεν έγινε στις δύο μεγάλες τομές που έγιναν το 2004 και το 2013 –συμπτωματικά επί κυβερνήσεων ΠΑΣΟΚ και τις δύο φορές– όπου τη μία φορά καταργήθηκε (Ν. 3220/2004) η εισφορά των ναών, γιατί η ενοριακή εισφορά είχε καταργηθεί από το 1962, και την άλλη φορά (άρθρο 13 § 5 Ν. 4111/2013) ενεγράφη το κονδύλιο στον κρατικό προϋπολογισμό.

Θα συνδέσουμε τη μισθοδοσία με την «αφηρημένη αποζημίωση», που είναι μία έννοια που έχει εισαχθεί στο δημόσιο διάλογο από μη νομικούς; Ας θυμηθούμε στο Αστικό Δίκαιο τι σημαίνει αφηρημένη αποζημίωση. Έχουμε εδώ, ευτυχώς, το Μιχάλη Σταθόπουλο ο οποίος θα μπορούσε μετά να παρέμβει, γιατί είναι βαθύς γνώστης και αυτών και των άλλων θεμάτων, όλων των θεμάτων. Αλλά, πάντως, η ορθή νομική βάση είναι, κατά τη γνώμη μου, αυτή που αναφέρθηκε από τον άγιο Μεσσηνίας προηγουμένως, ότι η μισθοδοσία έχει συνταγματικό θεμέλιο το άρθρο 13 § 3, την ενιαία εποπτεία της Πολιτείας επί των λειτουργών της επικρατούσας και όλων των άλλων γνωστών θρησκειών.

Άρα, διασώζεται απολύτως η υποχρέωση κρατικής μισθοδοσίας, εάν επεκταθεί, βεβαίως, και στους λειτουργούς των άλλων γνωστών θρησκειών, επέκταση η οποία ισχύει, ούτως ή άλλως, για τους Μουφτήδες και για τους λειτουργούς των Ισραηλιτικών κοινοτήτων, που είναι νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου -οι Μουφτείες είναι δημόσιες υπηρεσίες. Αλλά η επέκταση και στους πληθυσμιακά αναλογούντες λειτουργούς των άλλων γνωστών θρησκειών θωρακίζει πλήρως, από πλευράς θρησκευτικής ελευθερίας και ισότητας, τη μισθοδοσία του κλήρου.

Ψάχνουν όλοι, λόγω της νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας, να βρουν το νομικό status του κληρικού, το νομικό status του εφημερίου. Αυτό το βρίσκει κανείς στη σύνταξή του. Οι συντάξεις αυτές –έχουμε εδώ τον κ. Σαρμά, τον Αντιπρόεδρο του Ελεγκτικού Συνεδρίου– ήταν συντάξεις που διακανονίζονταν από το Γενικό Λογιστήριο του Κράτους, ήταν πολιτικές συντάξεις του Δημοσίου. Μετά τη μεταφορά (άρθρο 4 Ν. 4387/2016) όλων στον ΕΦΚΑ και στο Ενιαίο Επικουρικό Ταμείο (υπάρχει πολύ μεγάλο θέμα εάν η νομική φύση της σύνταξης του Ιερέα, του Εφημερίου, ως θρησκευτικού λειτουργού του εκκλησιαστικού νομικού προσώπου, είναι διαφορετική από τη νομική φύση της σύνταξης του καθηγητή ΑΕΙ, ο οποίος ορίζεται ρητά ως δημόσιος λειτουργός στο άρθρο 16 παράγραφος 5, αλλά είναι συνδεδεμένος με έννομη σχέση με το νομικό πρόσωπο του ΑΕΙ και όχι με το νομικό πρόσωπο του Κράτους. Άλλωστε, πολλοί λειτουργοί (βουλευτές, αιρετοί της αυτοδιοίκησης κ.ο.κ.) συνταξιοδοτούνται με δημόσια σύνταξη (πολιτικές συντάξεις σε αντιδιαστολή προς τις στρατιωτικές συντάξεις), σύνταξη στο πλαίσιο του συνταξιοδοτικού και όχι του ασφαλιστικού δικαίου. Άλλωστε, έχει πει η Ολομέλεια του Ελεγκτικού Συνεδρίου γνωμοδοτώντας για το σχετικό νομοσχέδιο ότι κακώς ενώνονται στον ΕΦΚΑ αυτοί οι οποίοι υπάγονται σε συνταξιοδοτικό καθεστώς. Από εκεί θα ξεκινήσει κανείς να ορίσει το νομικό status του εφημερίου. Στους αρχιερείς αυτό είναι προφανές.

Φυσικά, αυτό δεν λύνει ειδικότερες περιπτώσεις δημοσιοϋπαλληλικής ιδιότητας, εκεί που έχουμε ιεροκήρυκες, εφημέριους και διακόνους μη ενοριακών κοιμητηριακών ναών και κληρικούς οι οποίοι είναι ταυτόχρονα και εκκλησιαστικοί υπάλληλοι των εκκλησιαστικών νομικών προσώπων (π.χ. μητροπόλεων).

Άρα, νομίζω ότι η Εκκλησία, όπως και η Πολιτεία, πρέπει να το «πάρουν αλλιώς», πρέπει να σκεφθούν γύρω από τα θέματα αυτά σε τελείως διαφορετική βάση, νομικά διαφορετική, πραγματολογικά διαφορετική, σύγχρονη, ευρωπαϊκή, ανοικτή και θα δούμε τότε ότι τα πράγματα λύνονται πολύ πιο εύκολα και με πολύ μεγαλύτερη κοινωνική συναίνεση και νομική ασφάλεια.

-
- Στα ΝΟΜΟΚΑΝΟΝΙΚΑ δημοσιεύονται πρωτότυπες και ανέκδοτες επιστημονικές μελέτες, γνωμοδοτήσεις νομομαθών, αποφάσεις των διοικητικών, πολιτικών και ποινικών δικαστηρίων όλων των βαθμών, καθώς και του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, πράξεις των ανεξάρτητων αρχών, βιβλιοκρισίες και βιβλιοπαρουσιάσεις, που εμπίπτουν στο γνωστικό πεδίο του Εκκλησιαστικού και Κανονικού Δικαίου.
  - Οι συγγραφείς δεσμεύονται ότι δεν υποβάλλουν το κείμενο προς κρίση και σε άλλα έντυπα ή σε δικτυακούς τόπους και ότι, από τη στιγμή που αυτό εγκρίνεται, δεν το δημοσιεύουν αλλού. Η μερική ή ολική αναπαραγωγή κειμένων που δημοσιεύονται στο περιοδικό επιτρέπεται μόνο με έγγραφη άδεια του Εκδότη.
  - Για τη δημοσίευση ή μη των κειμένων, καθώς και για τον χρόνο και τη σειρά δημοσιεύσεώς τους, αποφασίζει η Διεύθυνση του περιοδικού. Χειρόγραφα δεν επιστρέφονται.
  - Τα προς δημοσίευση κείμενα, δικαστικές αποφάσεις και βιβλία για παρουσίαση αποστέλλονται στον Διευθυντή του περιοδικού, Καθηγητή ΙΩΑΝΝΗ Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, Ασκληπιού 107, 114 72 Αθήνα (e-mail: imkonidaris@law.uoa.gr) ή στις Εκδόσεις Σάκκουλα Α.Ε., Ιπποκράτους 23, 10679 Αθήνα (e-mail: nomokanonika@sakkoulas.gr), με την ένδειξη «για τα ΝΟΜΟΚΑΝΟΝΙΚΑ» και πλήρη στοιχεία του αποστολέα.
  - Τα κείμενα των άρθρων/μελετών/γνωμοδοτήσεων δεν πρέπει να υπερβαίνουν τις 5.000 λέξεις.
  - Τα κείμενα αποστέλλονται ηλεκτρονικά στις πιο πάνω ηλεκτρονικές διευθύνσεις. Οι μελέτες πρέπει να συνοδεύονται από σύντομη περίληψή τους.
  - Οι υποσημειώσεις που τυχόν υπάρχουν στα προς δημοσίευση κείμενα θα πρέπει να ακολουθούν το σύστημα παραπομπών του περιοδικού και να έχουν συνεχή αρίθμηση.
  - Η παραπομπή στα ΝΟΜΟΚΑΝΟΝΙΚΑ γίνεται με τον αριθμό του τεύχους και το έτος εκδόσεως (π.χ. Νομοκανονικά 1/2014).
  - Κάθε συγγραφέας δικαιούται 25 αντίτυπα της μελέτης ή του άρθρου του.
  - Τα ΝΟΜΟΚΑΝΟΝΙΚΑ κυκλοφορούν τον Μάιο και Νοέμβριο κάθε έτους.
-

